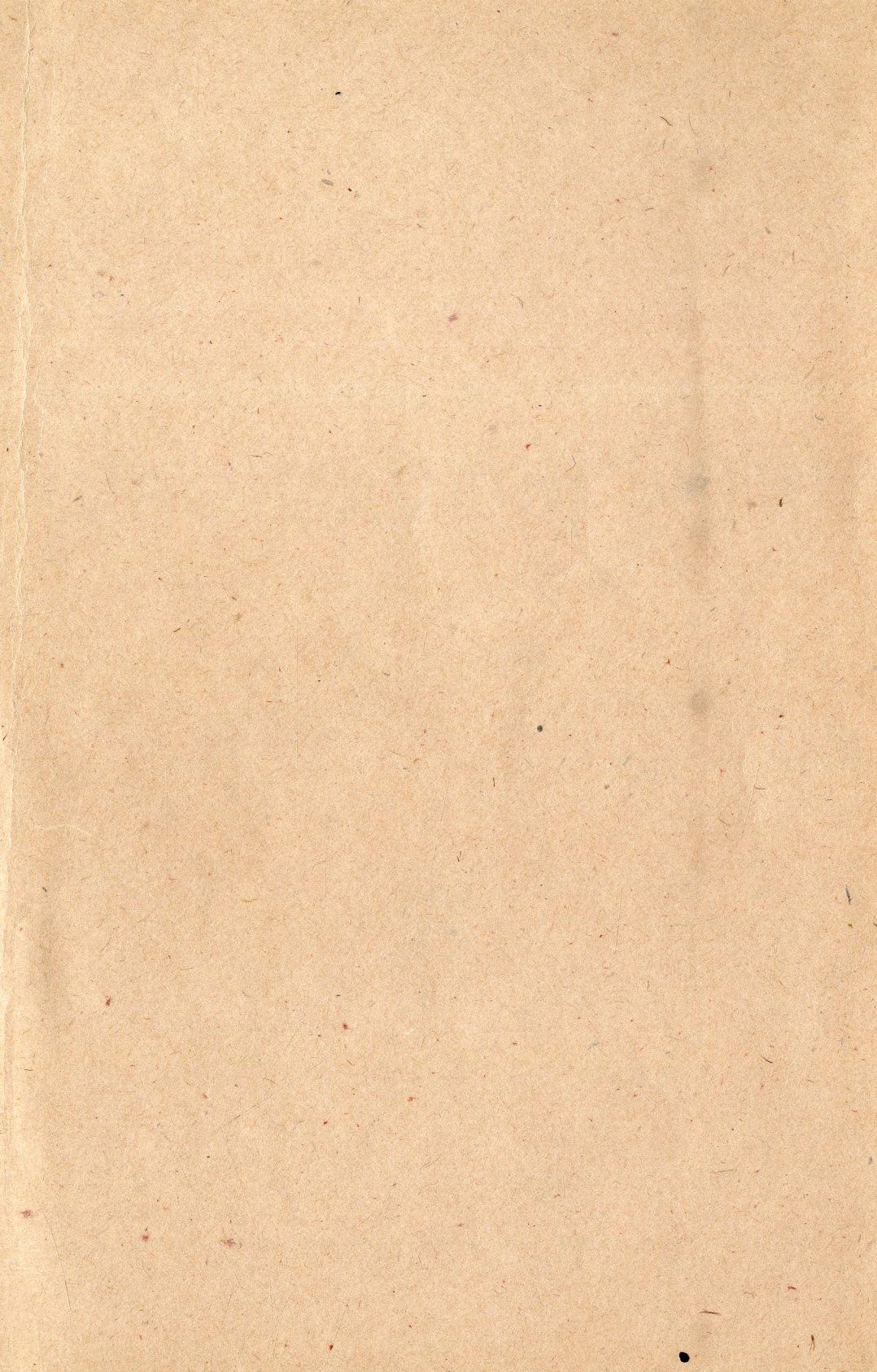

О. К. MYTZIUK

Professor d. Volkswirtschaftslehre a. d. Ukrainischen Universität in Prag, wirkliches
Mitglied des Slawischen Instituts usw.

„С. А. ПОДОЛІНСЬКИЙ — UKR. VOLKSWIRTSCHAFTLER U. SOZIALIST“.

УКРАЇНСЬКИЙ ЕКОНОМІСТ-ГРОМАДІВЕЦЬ С. А. ПОДОЛІНСЬКИЙ

О. К. МИЦЮК

орд. професор політичної економії на Українськiм Університетi в Празi,
дійсний Член Словянського Інституту і т. д.

Л Ъ В І В

1 9 3 3.

НА К Л А Д О М А В Т О Р А.

06 10
О. К. MYTZIUK

ord. Professor d. Volkswirtschaftslehre a. d. Ukrainischen Universität in Prag, wirkliches Mitglied des Slawischen Instituts usw.

„S. A. PODOLINSKYJ — UKR. VOLKSWIRTSCHAFTLER U. SOZIALIST“.

УКРАЇНСЬКИЙ ЕКОНОМІСТ-ГРОМАДИВЕЦЬ
С. А. ПОДОЛІНСЬКИЙ

0029
О. К. МИЦЮК

орд. професор політичної економії на Українськiм Університетi в Празi,
дійсний Член Словянського Інституту і т. д.

Л Ъ В І В

1 9 3 3.

.....
Н А К Л А Д О М А В Т О Р А.

Відбито з „Кооперативної Республіки“
за р. р. 1931 і 1932. в кількості 1000 прим.

ПЕРЕДМОВА.

В історії українських соціально-економічних думок на третю чверть XIX в. припадає виступ громадівської течії, що в своїм світогляді містить прикметні ознаки окремої політично-економічної школи, власне школи громадієства. На чолі її стояв М. П. Драгоманів, а видатне поруч з ним місце займав С. А. Подолінський.

Звернувшись до вивчення названої школи, я виготовив ширшу монографію про соціально-економічні погляди Драгоманова, а до неї додатком, другою частиною мала бути ця наша менша праця про Подолінського. Як постаті Драгоманова і Подолінського в своїй суспільно-економічній діяльності і творчості є взаємодоповнюючими в тій школі, так мої праці про них мали би вийти друком разом, як дві частини одної цілості.

На жаль, моя розвідка про Драгоманова, не дивлячись на гостру актуальність теми і на всі мої і моїх приятелів заходи в найріжноманітніших напрямках, от вже третій рік не може знайти видавця, але трапилася можливість покищо опублікувати ось цю, другу, що мала доповнювати першу, частину — про Подолінського.

Вона виходить в світ завдяки Ревізійному Союзові Укр. Кооператив у Львові, що кілька років видає єдиний у нас незалежний і дуже цінний місячник вільної української економіки, „Кооперативну Республіку“, в якому частинами на протязі 1931—32 рр. і друкувалася ця наша розвідка; а що читач має її окремою книжкою, є заслугою редактора, Доц. Д-ра К. І. Коберського. Дякуючи Союзові і редактору українська економічна література від самого тільки мого пера за останні чотирі роки поповнюється це вже третьою книжкою. Треба знати всі труднощі видання в наш час укр. праць по економіці, коли такого рода наукові праці обминало навіть Наукове Т-во ім. Шевченка, щоби зрозуміти і в належній мірі оцінити ті заслуги.

Ця наша розвідка друкувалася на сторінках „К. Р.“ під назвою „Піонер укр. економічної думки...“; ту назву змінємо на більш відповідуючу історичній перспективі. Потім, тому що автор живе в Празі, не міг він стежити за коректою друку у Львові; на жаль, і перед виходом у світ, по незалежним від автора обставинам, не довелося йому переглянути і виправити останньої коректи. В наслідок того, на жаль, подекуди закралася в тексті друкарські прогріхи, часом навіть впливаючі на зміст. Їх виправлено у приложенім в кінці списі друкарських хиб, що при читанню книжки необхідно прийняти на увагу.

Січень 1933.

Автор.

Прага-Чеська.

З М І С Т.

- I. Походження. Студенські роки. Відїзд за кордон. Знайомство з провідниками соціалізму. Вступ у революційну діяльність і припасування до того особистого життя. Його „впередівство“.
 - II. Перші брошури Подолінського: а) „Парова машина“, її форма, зміст і провідні думки; б) „Про бідність“ в першій і другій виданнях, її форма, зміст та ідеал. Драгоманів і ці публікації.
 - III. Ходження в народ. Остаточне виємігрування. Співпраця з Драгомановим у Женеві. Перший укр. соціалістичний гурток.
 - IV. Третя праця: „Як де земля поділена“ в описовій частині і в закресленім ідеалі майбутнього. Місце того ідеалу серед різних варіантів соціалізму. Питання впливів на П—го і зустріч з Ед. Бернштайном.
 - V. Його книжка: „Життя і здоров'я людей на Україні“. Її характер і якості. Вимога соціальної гігієни до суспільного устрою. Якою має бути людська праця?
 - VI. Національно-український характер громадсько-літературної діяльності П—го. Перебрання видання жєнев. „Громади“. 1880 рік, як кульмінаційний в його творчості.
 - VII. Програма „Громади“ 1880 р. в її політичній і соціально-економічній частинах. Її порівняння з тогочасними програмами російських соціалістів.
 - VIII. „Ремесла і хвабрики на Україні“. Описово-наукова частина. Проект соціалістичної перебудови; зокрема ставлення до трудових підприємств.
 - IX. „Людська праця і єдність сили“ і увага до цього твору Маркса та Енгельса. Со-няшна енергія і фізична праця та соціалістична система. В чім полягало „відкриття“? Проблема виміру цінностей в одиницях теплоти. Значіння твору, яко „науково-природничого доказу слушности соціалізму“.
 - X. „Громадівство та теорія Дарвіна“. Протиставлення дарвінізма соціалізму іншими і відкинення його автором. Розвиток і революція. Чи дарвінізм і соціалізм є догмами? Нерівність і солідарність. Уява про рівність. Рівноздібність праці і рівномірність користування.
 - XI. „Соціалісти-українці в Австрії“. Особливості російського і українського соціалізму. Спроба історії укр. соціалізму у французького автора.
 - XII. Останній твір: „Громадський рух в Англії та Ірляндії“. Опис того руху окремо для Англії і окремо для Ірляндії. Характеристика твору.
 - XIII. Погіршення здоров'я П—ого, позбавлення засобів до життя, родинні нещастя, психічне розладнення, смерть. Оцінка заслуг П—ого Мальоном і Драгомановим. Підсумок його діяльності, творчості, світогляду і значіння.
 - XIV. Список головніших писань С. А. Подолінського.
-

I.

Сергій Андрієвич Подолінський народився в 1850 р.¹⁾ в родині багатого поміщика в Чернигівщині, що був високим урядовцем при дворі російського царя і належав до другорядних поетичних зорь „пушкинської плеяди“.

Хоч його батько й був лібералом, але до українського руху ставився негативно. Як поет, склав він одного разу на адресу київських свідомих Українців між іншими таку епіграму, що добре характеризує його до них відношення:

„Недавно клуб свой завели
Здѣсь хохломаны-демагоги
И мужика произвели
Едва-едва не в полубоги.“

Його сину, Сергію, якраз й судилося піти шляхом тих, висміюваних батьком, „хохломанів-демагогів“: всього себе віддати на службу українській справі.

Коли Сергію сповнилося тільки 17 років, він (1867 р.) вступив вже в число студентів київського університету на природничий факультет. В час студентування він захопився радикальними ідеями, з особна в 1870 р. одвідував виклади відомого потім професора політичної економії, першого марксиста в тогочасній Росії, Українця Зібера про вчення Карла Маркса. Коли в царині суспільно-економічній він був в якійсь мірі учнем Зібера, то на час закінчення університету в 1874 р. він перейшов також національно-українські впливи, зосібна є відомости про впливи на нього В. Антоновича та О. Русова, Все це зробило з нього свідомого Українця.

По закінченню універ. студій 30. XI. 1871 р. він разом з проф. Зібером,²⁾ виїхав за кордон. По дорозі в січні 1872 р. зупиняється на тиждень у Відні, де навіязує українські знайомства, що потім знадобилися йому в його революційній діяльності. В дальшій подорожі входить в тісні стосунки з політичними емігрантами, особливо зближується з відомим рос. соціалістом і одним з революційних ідеологів проф. П. Лавровим, що став редактором „Вперед'у“. Літом 1872 р. за посередництва Лаврова в Лондоні у Енгельса знайомиться з Марксом, з яким потім, як побачимо далі, мав листування. Словом, двадцятьлітній юнак відразу потрапив до найвизначніших богів тогочас-

¹⁾ По даним санаторії в Монпельє і брата в перших — в 1851 р., а на його надгробку вирізблено 19. липня 1850 р.,—ми надали віри останній даті, що відповідає й довідці III відділу російск. департаменту поліції.

²⁾ Зібер ще вернув до Києва і з початку 1874 р. почав викладати політ. економію і статистику юристам та історикам.

ного соціалістичного і революційного Олімпу і, розуміється, відповідно себе наекзальтував.

Розпочавши студіювання медицини за кордоном (зпочатку в Парижі), в дійсності він більше займався революційними справами, для чого з осені 1872 р. перебрався до Цюриху, найбільшого на той — впрочім дуже не довгий — час осередку еміграції з Росії всіх відтінків, стаючи в опозицію до пануючого в „руській колонії“ бакунізму.

При заснуванні російського закордонного рев.ограу „Впередь!“ (1872—73 р.р.), що мав воювати з бакунізмом, по словам самого його редактора П. Лаврова, Под-ий зробив йому дуже велику поміч (див. Лаврова „Народники-пропагандисти“, в „Матеріалах для історії руського соц.-революц. движенія“ № 5, Женева. 1895 ст. 53—54); давав власні гроші на „Впередь!“. Видавці листування Лаврова кажуть, що Под-ий був головним помічником Лаврова в організації видання „Впередь!“, вів усі зносини з Росією, завідував збором грошей на видання, експедицією до Росії друкованого матеріалу; він же, очевидно, вів справу закуплення дому для „общезитія“ („Былое“, кн. 30, 1925, № 2, ст. 19). Одна з діяльних учасниць цюрихського гуртка 1872—73 р., Ольга Любатович, в своїх спогадах („Былое“, 1906, 6, ст. 131) свідчить про теж саме: „С. Подолінський був вірним другом і поклонником П. Л. Лаврова“. (У обох останніх випадках я користуюся наведеннями акад. М. Грушевського — „Україна“, 1926, кн. 2—3 Київ, ст. 8—10). Цікаво, що „Впередь!“ в липні 1873 р. вийшов одночасно з працею Бакуніна „Государственность и Анархія“ (1873). Були то на той час провідні ідеологічні публікації: перша ставила ціллю „робочий соціалізм“, не будучи в силі визволитися від анархізму, друга була просто анархічною. Молоді, в тім числі й Под-ому, було над чим дискутувати. Начитавшись тих „евангелій“, починаючи з 1873 р., молодь „ходила в народ“.

Серед соціалістів з Росії, що тоді всі були народниками, панував погляд — по свідченню П. Лаврова — що вони і в особистім житті своїм повинні втілювати ті вимоги, що випливають із соціалістичних засад.

Звідси стремління до особистого самоудосконалення і саможертв. (Це розходиться дуже, додамо від себе, з практикою європейських adeptів соціалізму, де напр. і нині серед дуже лівих соціалістів можна спіткати мільонерів).

Захоплений революційними настроями юнак Под-ий, з родини винісши звички добре забезпеченого життя, під впливом того переконання й собі не хоче дозволяти більшого комфорту, ніж мали інші революціонери. Він добровільно накладає на себе аскезу, жиє не доїдаючи, а отримувані від батьків великі гроші віддає незаможним товаришам та фінансує революційні заходи. Той режим „життя по природі і правді“ потяг за собою виснаження організму, хорість і в наслідок того навіть глухоту...

Літом 1873 р. відбулася в Цюриху конференція соціалістів з Росії та України, в якій прийняв участь Под-ий, зайнявши місце на лівім її крилі з ухилом в бік бунтарства.

Як заважено вище, він близько стояв до веденого Лавровим часопису „Впередь!“ і з початку 1873 р. Драгоманову не раз доводилося з Под-м спорити з приводу програми „Вперед-у“, при чім Под-й

залишився „впередчиком“, досить переконаним³⁾). На літо 1873 Драгоманів зауважив, що централістично-великоруські тенденції і інші причини „почали вже ділити декого з розумніших Українців, як С. Под-ий, від Лаврова⁴⁾“. Це „поділення“ не значило розриву. Називаючи Под-ого „впередчиком“, Драгоманів одначе додавав: „але при тому (Под-ий) був занадто Українець, щоб не симпатизувати пробам льокалізування інтернаціонального соціалізму⁵⁾“, над чим працював уже Драгоманів. І справді Под-ий не потону в загально-російських організаціях і не тільки симпатизував, але й все своє, на жаль не довге життя, пройшов дорогою і послідовного українського соціаліста, по тактиці революціонера. Іменно таким його знали за життя і таким він відійшов в історію.

Переписавшись з медичного факультету паризького університету на щоріхський, він якийсь час проживав в Цюриху, інколи, в 1882-3 р., доїжджаючи в агітаційно-пропагандистських цілях до Відня, де думав утворити український та навіть всесловянський соціалістичний осередок і словянську читальню⁶⁾). В 1874 р. якийсь час жив у Лондоні. В січні—березні 1875 р. перебував у Києві, стоявши у якихсь зв'язках з деякими особами, так чи інакше причетними до ходження в народ, хоч сам в тій формі ходження участі не приймав. (С. Буда — До біографії С. А. Подолінського. „За сто літ“, кн. V, 1930, ст. 192 і слід.). Останню ж частину 1875 р. він прожив у Відні, де з „благословення“ старої київської укр. громади, до якої належав, розпочав на ділі ту „льокалізацію соціалізму“, про яку казав Драгоманів. Весною 1875 р. у Відні він видав першу свою революційну брошуру „Парова машина“ (анонімно); за нею в тім же році видано й другу таку ж його книжечку „Про бідність“ (теж анонімно).⁷⁾ Були це ті з віденських революційних публікацій, що вийшли без жадної участі Драгоманова⁸⁾).

Зважаючи на те, що Под-ий обертався серед політичної еміграції з Росії і його називали навіть „впередчиком“, для з'ясування можливих безпосередніх впливів, вважаємо за необхідне приглянутися тогочасній ідеології російських революційних кіл.

Соціалістичні (в широкому розумінні слова) ідеї, зародившись на Заході, подібно до інших нових ідей часу, приходили до б. Росії з черги по появі через передову інтелігенцію яка вийшла з пануючих упривілюгованих клас, до яких, як вже знаємо, належав і Под-ий. Головно через літературу прийшли до Росії вчення Сен-Сімоністів, Оуена, Фур'є, Кабе, Луї Бяна, потім Прудона, який громив соціалізм і комунізм і видвинув до небувалої популярності анархізм. Для тої доби, про яку зараз

³⁾ М. Драгоманів, „Австро-руські спомини“, Львів, 1890 р. ст. 187.

⁴⁾ Там же, ст. 101.

⁵⁾ Там же, ст. 212.

⁶⁾ В 1871-2 рр. в Цюриху, навколо Бакуніна і його блищих однодумців існувала Словянська Секція Інтернаціоналу. Над організацією словянських громадівців клопотався і Драгоманів. Можливо, що Под-ий з своїм пляном загально-словянського соціалістичного осередку, свідомо йшов в тім же напрямку.

⁷⁾ Третьою була „Правда“, оповідання, переклад з великоруського „Хитрої механіки“ невідомого автора. Видана вона, як і інші віденські брошури, коштом і заходом В. Кістки (псевдонім Остапа Навроцького), Відень, печатня Ковачова 1875 і цілком присвячена критиці податково-бюджетової справи в Росії; врешті, там у той час ще видано було „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“, написане Феліксом Волховським.

⁸⁾ Він заявив об тім про всі чотири віденські брошури в листі 1887 р. до редакції „Przeglądu Społecznego“. („Переписка...“ з Павликом, т. V, 1913, ст. 168).

розходиться, (доба 70 рр. і принаймні до половини 80-х), є характерним панування в револ. колах скрізь на континенті, окрім Німеччини, більшого чи меншого ухилу в бік анархізму. Про інтелігенцію з Росії можна сказати, в слід за спогадами учасників, що вона була „в чарах“ анархізму. Тогочасні російські видання і програми майже без винятку носять на собі тавро анархізму.

Перший орган на рос. мові, виразно приставший до Інтернаціоналу, „Народное Дѣло“, що вийшов 1. вересня 1868 р. в Женеві, в початковім числі розвивав таку програму „Ми хочемо повного розумового, соціально-економічного і політичного визволення народу“. „Земля мусить належати тільки тим, хто її обробляє своїми руками — хліборобським громадам. Капітали і всі знаряддя праці — робітничі асоціації“. Що ж до політичної організації в майбутньому, то вона „повинна бути нічим іншим, як свobodною федерацією вільних робітників як хліборобських, так і фабрично-ремісничих артілів (асоціацій)“. То мало означати „остаточне зруйнування держави“, „викорінення всякої державности“, „повну волю для всіх народів, нині пригнічених (російською) імперією“, і „федерацією з низу вверх для тих, котрі захотять будь членами русскаго народа“⁹⁾.

Але хоч ця програма й припасована до програми Інтернаціоналу, всеж писана була рукою анархіста Бакуніна. Але й програма „Вперед-у“, що виходив з 1873 р. аж до 1878 р., хоч і заявила себе програмою „робочого соціалізму“, далеко не була вільною від анархізму. І то перш усього по складу учасників. „Впередь!“ за своєї появи — згадує Лавров у 1896 р. — почерпнув весь свій персонал („крім головного редактора“ — тобто самого Лаврова О. М.) з рядів б. анархістів. „Мені згадується випадок, говорить він, коли в одній розмові в Цюриху, один з дуже впливових прихильників „Вперед-у“ в Росії, серйозно говорив в присутности своїх товаришів: „ми всі анархісти“¹⁰⁾. От хто входив у склад „впередчиків“, до яких Драгоманів, в залежности від часу — в більшій чи меншій мірі — відносив і Подолінського. І по змісту в принципових писаннях впередовців (або як їх ще звали „подготовителей“) і бакуністів, була, по словам самого Лаврова, така близькість, „що багацько (але не всі! О. М.) з тих статей могли б бути однаково приписані, як одною так і другою „фракцією“. Лавров уважав неможливим протиставляти бакуністів впередовцям, як ісповідників „анархії“ і „державности“, бо... не тільки в літературі „впередовців“ принцип державности не зустрічав, каже він, особливого захисту, але й особи найбільш впливові в їх групах були найскорше федералістами, а не централістами. „Впередь!“ весь час — признається Лавров — навмисне не вступав в жадну полеміку з „анархістами“ з приводу „організації“, а значить і „дисципліни“, боючись побільшити роздор між „соціалістами“¹¹⁾. В соціально-економічній області „Впередь!“ свій „робочий соціалізм“ опирав на засаді солідарности між людьми, яка конкретизувалася так: „в спільній праці на спільну користь, віддаючи суспільству всі свої сили для його розвою і беручи від суспільства лише необхідне для осо-

⁹⁾ П. Лаврова. — „Народники-пропагандисти 1873-77 рр.“ „Матеріали для історії русскаго соціально-революціоннаго движенія, № 5. Женева, 1895, ст. 15.

¹⁰⁾ Теж, № 6—7, 1896, ст. 250.

¹¹⁾ Там же, ст. 250—51.

бистого існування і розвитку.¹²⁾ (підкр. комуністичної засади наше — О. М.) Зрештою, поки що обмежимося тільки на тім, що „Впередь!“ визнавав себе органом „русских соціалистов-народників“¹³⁾ — Цего нам вистарчає, аби перейти до розгляду двох ранніх публікацій „впередчика“ Подолінського.

¹²⁾ Там же, ст. 87—88.

¹³⁾ Там же, ст. 123.

II.

„Парова машина“¹⁾ написана в формі популярної брошури. В ній розповідається про покалічення (у серпні 1874 р.) робітника-подавальщика при паровій молотильці, Андрія, — котрий потім в сильній гарячці мав сон про те, як він, „перескочивши через кілька десятиліть“, опинився в новім, ліпшій житті та працює знов коло машини, але і машина вже інша, більш удосконалена, і збіжжя коло неї більше, і воно не панське, а громадське, і працівники гарні, здорові, добре вдягнені, гарманують під акомпанімент веселих співів, і саме село вже не те — воно змінило селянські хати на будинки чисті та веселі, панів не стало, панський палац обернено в громадську школу... На здивування Андрія — як те все сталося? — йому розповідає про те його брат, Остап.

Як він (Остап) був малим ще, то зазнав на Україні поганих порядків. „Землі в людей було дуже мало..., податки платили люде майже сами..., дармоїди (пани та жиди)... жили з нашого поту..., ссали нашу кров. Понастроювали жиди та німці кілька цукерень та інших фабрик на Україні... Понакупляли пани машин і колоних мусіли робити ми самі і діти наші, як ті сиві воли... Пани з жидами зговорювалися, кілька людам платити за роботу..., а чиновники і усе начальство були на одкупі у них..., і хто з людей тільки пальцем ворухне напроти пана або жида..., то зараз на того кажуть, що він бунтовщик, гайдамака... і беруть... до тюрми..., до Сібіру чи й на каторгу (стор. 12—13). „І так було довго... Та зрештою урвалося терпіння... Люд став бунтувать... „Та й не тільки по селах..., а й по містах і по жидівських та німецьких цукроварнях та інш. фабриках стало не спокійно“ (15—16). Потім „ми почули, що вже швидко настане слушний час..., те время, де прості люде дадуть розчот панам, жидам та чиновникам“... Так заговорили скрізь. „Та усе йшло по старому доки люде не зговорилися, „щоб піднятися усім разом“... Початок вийшов з Подніпров'я, що не забуло ще Запорозжців, гайдамаків і Залізняка.²⁾ „І знов появились на Україні гайдамаки..., але не „зłodії та розбішаки“; вони „виходили на вигон на громадський схід і казали:

„Годі нам терпіти цю неправду. Не треба нам панів та жидів та чиновників. Земля уся, — наша, громадська, бо наша громада на неї працює і обливає своїм потом. Не треба нам начальства... Так само, як селяне почали робити і робітники по заводах, „фабрики наші — сказали вони — бо ми на їх ложили свою кров і своє здоров'я. Відберім же їх в жидів та в німців, та будемо управлятись самі через наших виборних людей“. Так сказали наші люде... та... багато потекло нашої крові... поки сталося по нашому..., (доки) увесь український нарід піднявся, як оден чоловік.

¹⁾ „Парова машина“. Казка. Коштом і заходом В. Кістки. Відень. З болгарської печатні Янка С. Ковачова, 1875, 28 ст. in 16°. — Я дістав її з бібліотеки „Просвіта“ у Львові нерозрізаною.

²⁾ Тут вказано район, де населення з незабутих ще традицій більш здібне до протесту, але не має такої ідеалізації запорозжчини і гайдамаччини, як в аналогічних випадках робили тоді російські революціонери-народники: напр. Плеханов в свій народницький період уважав отаманів Болотнікова, Булавіна, Разіна і Пугачова „тітанами народно-революційної оборони“ з практичними задачами землевольців („Земля и Воля“, ч. 3 і 4.)

Зразу москалі (тобто салдати — О. М.) побивали багато наших людей, ми мусіли ховатись..., а хати і хліб свій палили самі, щоб москалі не мали ніякої поживи... (17—18). „Та зрештою москалі порозуміли“, проходилися з війська по селах, а „пани, жида та чиновники усі поутікали в місті“. Тоді люде... організувалися у „вільні козаки“... і не переставали воювати, поки не здобули міста..., в чім їм пособляли „міщане і робітники“. Після того „панам, жидам та чиновникам“ дали оден тиждень, щоб усі вони виїхали з України“ (19—20).

Управившись з своїми ворогами, мусіли розсудити, як нам устроїти своє життя без панів і без начальства... Перше діло зачалось за землю. Декотрі розумні люде зразу сказали: „Громада своєю добула землю від панів, до громади ця земля й належить“... Розділяти землю не добре, бо „швидко знов будуть багаті люде і бідні і не оглянешся, як знов заведуться з тих багатих хазяїв“... „Колиж уся земля буде належати до громади, то людам не треба буде платити а ні копійки ніяких податків, бо усебуде робитись (школи, церкви та інші громадські справи — О. М.) з доходів з громадського ґрунту... „Як поділять землю, то не можна буде користуватися машинами... Колиж оставляти землю за громадою, то буде багаті ліпше, бо половину праці будуть робити за людей парові машини та сінокоси та інші машини, к отрих кожний хазяїн сам для свого малого господарства заводити немає з чого. Здавшись на ці розумні слова громади майже... по усій Україні порішили: панської та казенної землі не розділяти, а зоставити нероздільно — громадською і через те доложили до шастя..., ми живемо добре“. (21 — 22).

На запит Андрія, що до начальства та війська, Остап відповідає: „Нічого того немає, ми тепер самі вибираємо виборних повітових і волостних і вони справляють деякі повсякденні діла, а як буває що важніше, то збирається уся громада, Москалів нам не треба, бо в нас кожний... навчається з малечку стріляти... і всім тим військовим муштрам“. Поліції не треба, „бо в нас тепер немає ні злодіїв ні конокрадів, бо кожний усього має доволі у своїй громаді..., бійки ж між парубками... розсуджує громада“. А виборні стали розумними та чесними, бо заведена загальна обовязкова освіта, для тих, хто схоче з безплатним навчанням навіть в гімназіях і в університетах, але після закінчення гімназіальної чи університетської освіти всі мають вертатися до дому і кожний „мусить робити усю роботу на громадським полі, так як і усякий другий³⁾“. Правду сказати тепер чорна робота далеко не така тяжка, як була. колись. Більшу часть праці робить в нас машина і у саму гарячу пору чоловікові не приходиться робити більш, ніж вісім годин у день“... (22—24).

Якже ви розділяєте урожай з громадської землі і що сталось — спитав знов Андрій — з тими шматочками ґрунту, що вже мали наші батьки?

„Як хто схотів задержати свою (землю), то і задержав її (підкреслення наше — О. М.)“ — відказав Остап — тільки найбільш хазяїнів віддали свій ґрунт до громади... А розділяємо ми урожай громадський, як ось бачиш... одну частину розбирають хазяї настільки, скільки кожному треба підкреслення наше О. М.). Котрий має більшу сімю, бере більше, котрий меншу, бере менше, та усякий бере стільки, щоб йому стало хліба до другого року. Другу часть урожая ми зсипаємо у громадський амбар (шпихлір) на посів, та на случай неурожая. Увесь же останній хліб ми відсилаємо за границю, або веземо до міста і вимінюємо... на все те, що нам потрібно, чи на одежу чи на чоботи, чи на що інше...“ (25—26).

„З цукроварнями та з іншими заводами зробили так само, як і з ґрунтом. Вони тепер громадські, то єсть належать до громад (артілів) тих робітників, що на них працюють“, що вправляється вибраним з проміж робітників директором. Увесь фабричний виріб „належить до громади робітників і вона робить з тим товаром так, як ми з хлібом (підкреслення наше — О. М.) — вимінює на усе, що потрібно людам і розділяє між ними“ (26).

І „ніхто з тих виборних, та з тих директорів нічого не краде?“ — питав Андрій.

„А на що йому красти, — засміявся Остап — хіба він зїсть сто мішків пшениці, або сто голів цукру. Ніхто йому нічого не дасть за них, бо усі люде мають своє по своїх громадах, а як би він случаєм і продав їх кудя за границю, то що ж пічне робити з тими грішми? Землі він не купить, бо земля громадська і не продається; фабрики не збудує, бо не знайде ні одного чоловіка, щоб пішов робити до чужого за гроші, бо кожний тепер робить тільки на себе у своїй громаді. Оттак то люде стали чесні, бо вже не мають ніякої користі бути злодіями...“ (27).

³⁾ Тут схожість з таким місцем „Вперед-у“ (№ 19, ст. 588): „Робочий соціалізм вимагає... участи всіх працюючих думки і в роботі фізичній, котра достарчає всім необхідне“. Там же, ст. 88.

На цім Андрій прокинувся, лежучи, з поломаними руками та ногами...

З наведених уступів видно, що в цій публікації пропаговано, на-в'язуючи до історичних традицій — запорожчини та гайдамаччини — підняти усім разом всенароднє повстання за для досягнення ідеалу нового суспільного устрою. Істотними рисами того ладу мали бути: 1) безначальство: навіть не передбачено не лише регулярного війська, заміненого міліцією (вільним козацтвом), але й суду, в деяких випадках розсуджувала б громада; на місце держави ставиться співжиття по малих громадах, що якось об'єднуються між собою в волосні й повітові... 2) усунення нетрудових суспільних верств — поміщиків та капіталістів і видалення їх; 3) вивласнення земель і капіталів від нетрудових клас, очевидячки без відшкодування — хоч прямо про те не говориться — і 4) передача їх — не державі (націоналізація) і не міським чи обласним самоврядуванням (муніципалізація), — а безпосередньо трудовим групам: землі — громадам хліборобів, що їх обробляють, фабрики і заводи — артілям (громадам) робітників, що на них працюють; 5) господарські одиниці — громади — спеціалізовані по професіям: хліборобські, цукроварські і т. д.; їх складають групи працівників однакового фаху чи роду праці; 6) жадного насильства над індивідуальним селянським володінням і хозяйнуванням, якому позоставлено на волю: лишатися, як є, чи, усвідомивши більші вигоди гуртового господарювання, добровільно передати свої наділи в громаду; 7) на перейшовших до громад землях і промислових закладах виробництво мало провадитися спільно всіма членами громад (кожний мав виконувати й фізичну роботу); де це потрібно, там зпоміж самих своїх працівників вибиралися б керівники; 8) продукт мусів належати до громад - селян чи, відповідно, до громад-робітників, які ділили б його на три частини, з котрих одну третину одержували б члени громад не пропорційно до зроблених послуг, а „скільки кожному треба“, і споживали б, як хотіли, тільки не продавали б; друга залишалася б на запас, а третя йшла би на обмін з містом чи загрою; — очевидно кожний відповідно до потреби числив на свою часть в запасі і в частині, призначеній на обмін, евентуально в вимінених продуктах; 9) обмін відбувався би річ за річ; про гроші не говориться нічого.

Отже плян децентралістично - безначальний. Численні анархістичні прикмети не роблять одначе його анархічним вже через те, що організація громад є неминучістю для людського співжиття. Громади ж є і господарськими одиницями, але не універсально-хліборобсько-промислового, самовистарчально-ойкосного характеру, що є напр. прикметою громад Фур'є та Оуена. На їх концепції наклала руку пануюча в той час дрібна індустрія з незначним територіяльним розподілом праці і з ввозим транспортом. Подолінський же жив в добу розвиненого обмінного ладу, великого капіталістичного виробництва і залізничного транспорту. Тому його громади будуються на громадським розподілі праці. В них є фаховість і, завдяки спеціалізації в однім роді праці, вони, навіязуючи до існуювалих в дійсності громад (напр. в сільським господарстві), є у нього об'єднані у вищі цілості і втягнені в обмінний оборот, хоч і в формі виміни *in natura*. Про гроші Под-ський нічого не згадує, але без них, бодай як ідеального умовного знаменника вартостей і знаряддя обміну, не можна би було обійтися; вони неминуче б виступили, хоч би в формі пуда жита і т. п. мірників, для облегчення

процесу обміну. Перед нами не механічне наслідування якоїсь схеми теоретиків соціалізму в широкому розумінні, а свідоме, нешаблянове, творче комбінування. Тут не анархія і через неминучість потрібного поділу виробництва і через залежність громад від обміну. Тут і не комунізм, бо — хоч між послугами і винагородою нема пропорційності, на чім стоїть і синдикалізм (Луї Бляна), але саме споживання залишається неурегульованим внутрі громади, а на зовні громади приймають участь в обмінному обороті.— Комунізм же є концепція господарства натурального, що відкидає обмін в будь якій формі. І не є це комунальний соціалізм Фур'є чи такий же комунізм Оуена, котрі роблять свої громади самостійними, без жадного обєднання в якісь вищі цілості, і маючими в собі заступників різних професій, щоби по змозі задовольнити власним виробництвом всі потреби своїх членів. Коли б виявленій у „Паровій машині“ позитивній концепції все таки давати місце серед інших, то, беручи на увагу й те, що: 1) громада складається виключно з самих працівників однакової професії, 2) керівництво належить цілковито працівникам, 3) які користуються цілком рівними правами, 4) обєднуються в якісь вищі єдності і 5) виріб йде на обмін, — то її треба приблизно шукати серед синдикального чи кооперативного соціалізму. В цій концепції переглядають думки не „Вперед“, а Прудона і Луї Бляна, самостійно перероблені 25-літнім Подолінським.

„Парова машина“ була його дебютом. Вона є й першою ластівкою в українській мові по соціалізму, котра між іншим нагадала російським революціонерам про різноплемений склад російської імперії⁴⁾. Для початку цю — по словам акад. М. Яворського — „азбуку пропаганди“⁵⁾ — можна визнати задовольняючою.

В серпні 1875 р. прибув до Львова Драгоманів з якимсь приятелем Х. Б.; з Відня за кілька днів туди-ж приїхали О. Т. (Терлецький) з С. Подолінським. „Останній, побачивши Х. Б., зараз же почав з ним боротися, поки оба не попадали до долу, чим перелякали — пише Драгоманів — Г-ча та трохи й мене. Се вони — продовжує далі Др-ів — пробували силу після того, як останній раз боролись в гімнастичній салі в Києві, назад тому півроку. На запит: що нового у Відні, приїзджі показали брошуру „Парова Машина“ і скоро Под-ий почав її читати“. Так Др-ів по раз перший слухав „Парову машину“ в читанні самого Под-ого. „Видно було — каже Др-ів — що він (Под-ий) був її автор“ і Драгоманів назвав її „комуністичною казкою“. Після читання Под-ий спитав, що про ту книжечку думають присутні? Др-ів відповів: „Я про ідею казки нічого не буду говорити. Тільки я не дуже великий прихильник проводу складних соціальних ідей в казках, утопіях і т. п.“⁶⁾. Після обїзду Угорської Руси і в час тимчасової зупинки у Львові Др-ів був примушений на одних приватних сходах більше сказати про „Парову машину“. „По моєму, та брошура і не повно і не зручно зачина так зв. „соціальне питання“, але я все таки радий, що вона його зачина“⁷⁾. Бо в той час галицькі „народовці“, (яких не слід змішувати з „народниками“, б. Росії) були переконані, що в Галичині „соціальної квестії нема й не

⁴⁾ Див. „Собраніє политич. сочин. М. Драгоманова“, т. I, Paris, 1905, ст. 226.

⁵⁾ Емський акт 1876. „Прапор марксизма“, 1928, № 1—2, ст. 102.

⁶⁾ М. Драгоманів — „Австро-руські спомини“, част. V, 1892, ст. 353-4.

⁷⁾ Там-же, ст. 444.

може бути". Висловлюючись з приводу „Парової машини“, яось пізніш Др-ів оговорювався: „Ми самі, коли-б її писали, то дещо сказали б інакше: виложили б наші думки в іншій формі“... (Громада“, т. 4, ст. 365). Те, „дещо“, як можемо ми нині догадуватися, — в розподілові продукту після потреб, на чім ніколи не стояв Др-ів: його позицією був розподіл після праці (принцип соціалістичний). На цій позиції пізніш іноді стоїть також і Под-ий (див. „Про бідність, ст. 20; гакож його „Ремесла і хвабрики на Україні“, ст. 146). А незадоволення Др-ова з форми, як видно, відноситься до обраного Под-им способу викладу: „казки“ та ще й про „сон“. Тільки ж таку форму в той час уживано по декуди і російськими революціонерами, напр. „Сказка о четырех братьях“, що протягом 1872-76 р. витримала три видання, а третє навіть в накладі 15,000, або „Сказка о копейке“ (1870) С. Кравчинського.

Переходимо тепер до другої віденської публікації Под-го „Про бідність“⁸⁾, перевиданої потім у Женеві під наз.: „Про богатство та бідність“.

По думці Драгоманова вона уявляє з себе „виклад за допомогою місцевих фактів законів накопичення капіталу в богатих з праці бідних“⁹⁾. Після самого ж автора¹⁰⁾ її, Подолінського, вона є спробою популяризації теорії додаткової праці і механізму капіталістичної продукції за допомогою прикладів, взятих з хліборобства і цукрової промисловости України¹¹⁾. Помимо моїх сподіванок друге видання в порівнянні з першим не має принципових відмін, а тільки ріжницю другорядного характеру; я викладаю по першому виданню, а поруч роблю порівняння й з другим виданням в перекладі його на білоруську мову¹²⁾,

⁸⁾ „Про бідність“. Розмова перша. Коштом і заходом В. Кістки, Відень. З болгар. печатні Янка С. Ковачова, 1875, ст. 20, 16⁰; я користувався книжечкою з бібліотеки „Просвіти“ у Львові.

⁹⁾ Собрание политичес. сочинений М. П. Драгоманова, вид. „Освобождения“ т. II. Paris, 1906, ст. 340.

¹⁰⁾ Спираємося на пряме посвідчення Павлика (див. М. П. Драгоманів 1841-1895, його ювілей, смерть, автобіогр. і спис творів, Льв., 1896, ст. XI. та XIII. списку праць), що автором її, як рівнож і книж. „Про хліборобство. Як де земля населена“ (? поділена.—О. М.) був Подолінський. Ще важливіше для остаточного встановлення авторства їх посвідчення самого М. Драгоманова. Коли Ів. Франко у біографії Драгоманова („Життє і Слово“, Львів, 1894, кн. I, ст. 151) згадав, що Др-в у Женеві видав низку популярних брошур: Про богатство та бідність“, „Про хліборобство“, „Про те, як земля поділена“, „Про те, як земля наша стала не наша“ та „Maria maty Isusova“—то у наступній книзі „Жит. і Сл.“ (1894, ст. 288-289) сам М. Драгоманів, подаючи поправки „до біографії М. Драгоманова“, між іншим каже: „З приписаних мені брошур, виданих в Женеві, написана мною тільки „Maria maty Isusova“... і ³/₄ брошури „Про те, як наша земля стала не наша“. Другі — писані Сергієм Подолінським і я в них лишень, по згоді з автором, прибавив історичні та статистичні дані, та викинув заклики до бунту“. Теж саме говорить Драгоманів і в листі до Павлика 23.II. 1895 р. („Переписка“ їх, т. VIII. ст. 209). Отже, після цього у проф. Б. Кістяковського зустрічаємося з неточністю, коли він стверджує, що „в Женеві Драгоманів написав і видав в купі з С. А. Подолінським брошури“: Про богатство та бідність“, та „Про хліборобство“ і самостійно: Про те, як наша земля стала не нашою“ і Про те, як де земля наділена і як би слід її держати“ (Див. ст. LXX його передмови до книжки: (М. П. Драгоманов. Политическія сочиненія“, під редакцією Проф. Гревса і Б. Кістяковського, т. I., Москва, 1908).

¹¹⁾ Стаття його в часоп. „Общее дѣло“, № 38, листопад, 1880 р. під назв.: „Соціалісти українці в Австрії“, вийшла і окремою відбиткою на 16 стор. друку.

¹²⁾ „Про багатство та бьедность“. Пьєреклад з українзкого. Жанева. Друкарня „Работника“ і „Громади“. 1881, ст. 32, і п. 16.: в праці проф. Грушевського: „З починив“... сказано (ст. 61), ніби ся книжечка вийшла під іменем Липського, як автора — тоді, як справді вона — анонімна, а Липський (Leipzig) — замасковане місце видання.

— в мові українській цього другого видання я ніяк не міг дістати.

По формі — це розмови між робітниками, що працювали на цукроварні (в другім виданні на залізниці). Старий селянин Карпо розповів, що привело його на заробітки. То недоробленість земельної реформи 1861 р. і, в наслідок того, незабезпеченість селян землею та їх бідність (в другім виданні наведені ще деякі причини, як от тягар податків та тяжкість заробітків). Сусідній з селом поміщик не провадить сам господарства на своїй землі, а здає її в оренду жидові, котрий став експлуатувати заарендовану площу по системі суб-оренд за відробіток. (В друг. вид. та площа експлуатується по типу капіталістичного фермерства, в спосіб наймання селян за гроші — тип, який ліпше надається, щоб передати теорію визиску найманої праці, але випадки такого фермерства за жидівських оренд в житті рідко коли зустрічалися; натомість передача оренд за відробіток, — тяжча форма для наймитів — була, поруч з суб-орендами з частини врожаю, до закону З. V. 1882 р., масово розповсюдненим способом експлуатації орендованих площ жидами; після 1882 р. тіж способи орендувань і переорендувань за відробіток і з частини врожаю масово практикувались вже й не жидами¹³). Пропагатором ідей соціалізму виведено робітника Михайла (в другім білорус. вид. Кастуся), б. сільського вчителя. В його то уста і вкладено зясування причин бідності і богатства.

Основною причиною злиднів є та обставина, „що чоловікові за його роботу ніколи не платять стільки, скільки він виробить своєю працею“ (ст. 10; у друг. вид. дослівно так само на ст. 15) — отже вказано на те, що у соціалістів зоветься визиском. — „Робітник завжди має таку плату за свою працю, щоб він аби тільки якнебудь прожив на світі, не вмер з голоду“ (ст. 11; теж саме леше зі стилістичними перестановками повторює 2 вид. на ст. 18). Тут перед нами та теорія зарібної платні, по якій платня означається minimum-ом засобів існування робітника з родиною. Ця песимістична теорія, пораз перший накреслена фізіократом Тюрго, розвинена Мальтусом, з деякими істотними обмеженнями прийнята також Рікардом, користувалася загальним визнанням серед економістів першої половини XIX віку і була прийнята соціалістами — Лассалем, котрий назвав її „залізним законом заробітної платні“ і, нарешті, К. Марксом. Інша річ, що нині і в удосконаленім вигляді її, яко теорії звичайного життєвого рівня робітника (Standart of Life), не можна вже підтримувати. „Хозяїни наші — читаємо далі — тільки й дивляться, як би нам менше заплатити, та більш заставити нас робити, щоб мати з нас, як найбільш доходу (бариша), найбільш лишньої вартости товаром чи грішми від нашої лишньої роботи“ (ст. 14; теж саме у 2 вид. на ст. 21, з випущенням тільки слова „вартости“, що не міняє змісту).

Далі, поставивши питання, звідки береться капітал, — Михайло відповідає: самі з себе гроші не зростуть, закопай їх у землю — то не діждешся подвоєння (це міркування, поборююче т. зв. теорію повстримання капіталістів — в другім виданні опущене, де просто сказано, що „капітал... робиться з роботи, тільки не з своєї, а з чужої“ — стор. 23). — „Людська праця продається, „наче який товар“, і набу-;

¹³) Див. мою працю „Аграризація жидівства України“, 1932; також розвідку Феодально-кріпаушкі пережитки в XX в.“ в т. IV, вип. 3. „Студії з поля сусп. наук статистики“, вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

вещь її має „з роботи наймита, більш, ніж кілька він йому платить. з тих тільки грошей у хазяїна... і робиться капітал“ (ст. 16-17, у другій вид. на ст. 26). — Перед нами та теорія зиску Карла Маркса, що опирається на абсолютну трудову теорію цінності і носить назву „теорії визиску“. — „Гроші — читаємо далі — не повинні б були давати ніякої користі, а тільки сама праця“ (ст. 17, у вид. друг. — 26). Грошей він не відкидає в данім разі, тільки хоче відняти у них здібність давати зиск, над чим вже застановлявся Прудон і до чого прагне соціалізм взагалі. Так само не мусіла б існувати і земельна рента (рата), котру землевласники одержують тільки через те, що працюючі люде не можуть прожити з своєї землі (ст. 18; у друг. вид. 27-28).

Після цих пояснень походження нетрудових зисків, значить і живуючих ними нетрудових клас, зазначено домагання таких суспільних змін, за яких кожний працівник „мав би зі своєї праці стільки, скільки він нею виробить (підкреслення наше. — О. М.), а не таку малу частку, як тепер“ (ст. 20, у друг. вид. ст. 29). Проголошення, що кожний мусить мати, „скільки виробить“, нічого не віддаючи непрацюючим класам, вказує також на принцип заплати пропорційно до праці, тоді, як в „Паровій машині“, виданій трохи раніше, але в тім же 1875 році, ставлено ще принцип „кождому по його потребам“. Але підемо далі. Для здійснення такого ладу, коли б кожний „сам користувався усією своєю працею“, слід — каже автор — аби... люде... „усю землю від панів відібрали б собі для своїх сільських громад, а усі заводи (фабрики) відібрали б для громад робітників“ (ст. 30; у другому виданню — ст. 31 — та ж вимога zostавлена, тільки розвинена і ширше і значніше: „Потрібна... воля правдива... без богатих і бідних. Земля і фабрики повинні належати робітникам, бо вони на них працюють, тобто після права праці; уточнення в тім, що фабрики мусять належати громадам робітників, „котрі на їх працюють“). „Як те все зробить... і які б тоді були порядки, я вам розкажу — каже Михайло — іншим разом“.

Такий зміст цієї другої віденської публікації, повтореної потім трохи в розширенім виді в Женеві, але, повторюю, без принципових змін. Про поправки Драгоминова тут мало що можна догадуватися, хіба, що там, де в ролі експлуататора в першому виданні фігурує „жид“, у другому виданні цю роль відіграє подекуди „купец“; або де уживано вираз „дармоїди“ — замінено його в другім виданні на „неробочих людей...“ Цього роду зміни та ще може краща стилізація — можуть бути віднесені на редакційну поміч Драгоманова, але не що до змісту. По змісту ж ця публікація в першому і другому виданнях, остільки відноситься до критики капіталізму і з'ясування явищ, є марксіська і почасти прудоніська; щож до ідеалу (передачі землі громадам селян а фабрик — громадам працюючих на них робітників) — то вона ні в яким разі не є марксіською, бо для марксіського соціалізму є характерною вимога передачі земель і капіталів великим централізованим, здебільшого в державнім масштабі, одиницям, а не поодиноким невеликим громадам. Виставлена тут передача земель і фабрик дотичним професійним громадам після приналежності є повторенням аналогічної засади з „Парової машини“ синдикалістичного характеру. Від цієї засади перерозділу дїбр Подолінський ніколи не відступав: вона завсїгди zostавалася найхарактеристичнішою рисою його „громадівського“ світогляду.

Лишається тимчасом для нас неясним, як Подолінський протягом того ж самого року міг відхилитися від засади розділу виробів після потреб і замінити її засадою: „після праці“. В книжці, що вийшла по двох роках, („Про хліборобство. Як де земля поділена...“ 1877 р.), він знова вертає до першої засади, щоб по трох роках в праці: „Ремесла і хвабрики на Україні“, 1880, — знова замінити її засадою: „після праці“. Деяку розгадку цього хитання знайдемо в пізнішій роботі Под-го про дарвінізм та громадіство.

III

В рік виходу розглянутих вище двох публікацій, ц. то в 1875 р. — як свідчить Драгоманів — одвідав Подолінський „значну частину південної Словянщини, між інш. Чорногору, що поширювало його світогляд, з особна погляди на соціальні та аграрні справи. А в слідуючій році, 26 травня 1876 р., він закінчив медичний факультет у Вроцлаві (Бреслау)¹⁾, та в літку і в осени того ж року проживав у Києві. Є відомости, що в його квартирі в той час переховувалася революційна література і революціонери та що він на нелегальнім зборі студентів обстоював ідею заснування стипендії ім. Драгоманова. (С. Буда, там таки ст. 199).

Здобута ним медична освіта давала йому можливість легальної праці серед українського простого люду, чого прагнули тоді всі революційні кола, до яких він належав. З 1873-4 р. розпочалося так зване „ходження в народ“ з ціллю викликати революцію. Були переконані, що простому народові треба тільки розкрити очі на всю правду, а він підійметься, зробить революцію проти старого ладу, і поваливши його, сам запровадить новий порядок, близький до соціалістичних чи навіть анархістичних ідеалів. Для того „тисячі молодих хлопців і дівчат, освічених, з забезпеченою будучиною, деякі навіть дуже заможні — по словам Подолінського — не тільки беруть на себе фізичну працю і тягарі селянського і робітничого життя, але ще й ризикують кожної хвили бути викритими, киненими до в'язниці, засудженими на роки до каторги“. Та „експедиція“ ентузіастів в народ, розуміється, не дала вимірюваних ними наслідків, лиш потягла за собою масові жертви самовідреченої ідеалістичної молоді (в серпні 1874 р. вже почалися арешти), та ще до деякої міри й розчарування в своїй вірі у той простий люд. Хоч виною тому був не тільки той люд, скільки хибна думка, що соціальні революції робляться, а не відбуваються, що вони можуть бути автогенно викликані на означений час, а не вибухають стихійно, під дією гетерогенних факторів. Тоді не знали ще того, що є знане нині, а саме, що соціальні перевороти не так то легко здійснюються.

¹⁾ Я знайшов в бібліотеці П. Лаврова (Прага) друковану в німецькій мові докторанську працю Подолінського. Її повний заголовок такий:

„Beiträge zur Kenntniss des pancreatischen Eiweissfermentes. Inaugural - Dissertation welche mit Genehmigung der medicinischen Facultät hiesiger Universität zur Erlangung der Doctorwürde Freitag den 27 Mai 1876, 12^{1/2} Uhr in der kleinen Aula gegen Opponenten Dr. med. Paul Grützner cand. med. Paul Ehrlich öffentlich vertheidigen wird Serge Podolinsky aus Kiew. Breslau, 1876, S. 56 in 8.

Подолінський і сам брав в тім „хожденію“ участь, але в найзручнішій і найпродуктивнішій формі — за яку стояв і Драгоманів — („Передне Слово“, ст. 61, 62, 73) — в формі „спеціальної осілої праці серед народу“. Ще до остаточного закінчення лікарської освіти він в своїм родовім маєтку, теж в добу „хожденія“, без урядового дозволу зорганізував велику лікарню для народу і народню школу. Сам там лікував і одночасно вчив дітей та дорослих. В тодішній Росії за такі спроби праці серед народу, за заведення кооператив, або за те, „що юнак чи панна з дворянського роду вчили селян грамоти, доводилося платити... роками вязниці, засланы, каторги, часто без суду чи наперекір судовому виправданню“ (Драгоманів). Подолінському те вдалося безкарно завдяки його аристократичним звязкам і видатному такту. „Нікому іншому — писав (у лютім 1876 р.) очевидець тої роботи Я. Шульгин — це, розуміється, не пройшло б задурно“ („Листи М. Драгоманова до ред. с.-р. вид. „Вперед“, 1910, ст. 12). Подібного ж характеру була і діяльність Подолінського в 1877 р. в самім Києві, де майже рік він працював в деннім приюті для дітей робітниць та вчив медицини на курсах сестер-жалібниць, підготовляючи до друку свої дальші публікації.

З за тої діяльності серед рідного народу і українського оточення (як вже згадувалося, він був членом Української Громади в Києві) П—ий залишився на боці від повставшої з кінцем 1876 р. в Петербурзі і на Україні — про що він не міг не знати — всеросійської революційної групи „Земля і Воля“²⁾ — групи народників по ідеології і бунтарів у практиці. В підпольній пропаганді він приймав участь, виступаючи в т. зв. студентським клубі з рефератами; і реферати і клуб були, здається, під впливом ідей Драгоманова. (С. Буда, там таки, ст. 200).

На той же час припали й особисті важкі переживання молодого юнака, не знайшовшого взаємності у коханої дівчини. Після цього він своє особисте життя побудував на припущенні, що і без кохання можна створити щасливе родинне життя з жінкою приблизно одного ж суспільного світогляду. То було в душі пануючих поглядів того покоління загально-російської народолобної інтелігенції. „Для одруження не має потреби у взаємнім коханні“ — читаємо в спогадах одного з інтелігентів — „далеко важливіш, щоб майбутній чоловік і жінка були одних поглядів на світ і людські взаємовідношення і однаково готові працювати гол. чином, коли не виключно, на користь народа“.³⁾ Так і П—ий не по сердцю вибрав собі подругу життя, а по співзвучності соціальних переконаннь, не доцінивши при тім значіння

На книжці напис: VI 8. П. Л. Лаврову от автора.

В праці боронив автор слідуєчі тези:

1. Das eiweißlösende Ferment des Pancreas und wahrscheinlich auch die anderen Verdauungsfermente entstehen durch Sauerstoffaufnahme aus gewissen ihnen eigenthümlichen, in der lebenden Drüsensubstanz enthaltenen Vorstufen.

2. Die Verdauung der Eiweißstoffe kann im Allgemeinen als ein Oxydationsprocess angesehen werden; deren Assimilation aber als ein Reductionsprocess. Die Combination beider Processe bildet das Wesen der Ernährung mit Eiweißstoffen.

3. Es gibt eine wirkliche Plethora oder Vollblütigkeit.

(Ці тези наведемо в кінці праці).

²⁾ Цікаво, що матеріально організація та утримувалася на рахунок двох великих землеволодінь на Полтавщині, що належали її членові, землевольцю Д. Лизогубові — українського походження.

³⁾ Н. А. Бородин — „Идеалы и действительность“.

національного моменту, за що потім карався. Він одружився з сестрою-жалібницею, дочкою небогатого поміщика Лубенщини, Наталкою Андреевою, учасницею демонстрації на Казанський площі, росіянкою і ісповідницею приблизно тих ідей, що викладалися у Лавровським „Вперед“¹. Одруження, те зосібна через різнонаціональність подружжя, вийшло невдалим і не мало для його діяльності добрих наслідків. В осени 1877 р. він з дружиною остаточно емігрував до Швейцарії, потім оселився в Монпельє та енергійно взявся до громадської праці. „Вперед“ в той час виходив уже в Лондоні, а в 1878 р. і зовсім припинився. Подолінський став сталим і близьким співробітником свого старого товариша Драгоманова, що емігрував рік раніше, в осени 1876 р., і перебував тоді в Женеві. Ще в тім же 1877 р., в серії популярних видань женецького українського гуртка на чолі з Драгомановим, вийшла анонімно (а не під псевдонімом Липського, як то дехто приймає) популярно-наукова книжечка П—ого під назвою: Про хліборобство. Розмови...²) Як де земля поділена і як би треба її держати...“, 1877, ст. X + 176 in. 16. На окладинці місцем видання показано Липський (Leipzig), але то було зроблено по словам Павлика, для замилення очей австрійської поліції; в дійсности ж вона надрукована в Женеві³). В наступнім 1878 р.⁴), на цей раз під повним призвищем була видана найбільша з його праць, а саме: „Життя й здоровля людей на Україні“ (243 стор. in 8), що в Росії мало не вся була видрукована в журн. „Дѣло“ („Переписка Драгоманова з Павликом“, т. V, 1913, ст. 133). Ніби продовженням її став прочитаний ним 25. VIII. 1879 на лікарському конгресі в Монпельє відчит на тему: „L'état sanitaire des populations du gouvernement de Kiew“, виданий потім в Парижі 1879 р. за повним його призвищем і окремою брошурою в французькій мові під тою ж назвою⁵).

І в тих спеціальних працях Подолінського проглядає його радикальний народолюбний світогляд.

¹) В тім примірник ові, яким я користався, чомусь старанно витерто число ро мови і місце видання.

²) Павлик. „М. П. Драгоманів, 1841—1895 р.“... стор. XIII, „Спису творів Драгоманова“. До речі, в публікації акад. М. Грушевського: „З починків укр. соціалістичного руху“ (стор. 20) слово „Липський“ прийнято за псевдонім, тоді як книжечка та анонімна; крім того в назві стоїть: „Як земля упорядкована...“, тоді як в дійсности є: „Як де земля поділена...“

³) Окладинка датована 1879 роком, а на першій сторінці тексту стоїть рік 1878.

⁵) В публікаціях „Association Française pour l'avancement de science. Congrès de Montpellier“ 25. VIII. 1879.

IV.

Книжка під назвою „Про хліборобство. Як де земля поділена і як треба її держати“, написана, як і дві попередні популярні роботи Подолінського, в діалогічній формі. Після його власної характеристики є це „популярний опис характеру хліборобства і сільської общинної організації в різних країнах світа і на Україні, з послідуочим викладом соціалістичного ідеалу“.¹⁾ Ми можемо узнати її за першу працю українською мовою з області аграрної політики.

Описова частина розпочинається переднім словом (на 10-ти сторінках), в котрім сказано, що це вже третя книжечка „про те, від чого одні люде бувають богатыми. а другі бідными“. Радиться читачеві „пошукати і перших двох“, але „на всякий случай“ розповідається коротенько їх зміст.

За переднім словом йде мова „про те, як люде землею обладають“ (розділ I). Тут на 30 сторінках подано схематичну еволюцію розвитку володіння землею від найдавніших часів. Насамперед розповідається про той первісний етап, коли вся земля ще була нічия і напр. степ південної України, не мавши ще власників, просто був „степовим“; потім, як земля стала підпадати окупації взагалі скрізь і у нас на Україні зокрема, напр. в спосіб „першої займанщини“, „скільки хто конем обіде“; далі, як та окупація — займанщина знаходила собі ствердження в рецепції римського права; врешті, як ширилося право власности на рахунок зменшення громадського землеволодіння, а з тим, як земля опинялась в руках непрацюючих, що здавали її в аренду, з осібна жидам, які вже передавали від себе селянам... „Чудним здається — читаємо там — як то земля може бути власністю одного чоловіка..., хіба люде зробили землю?..“ Тим часом власність „є початок усякої неправди“..., неправдою є купівля землі, неправдою є передача її в спадщину, від чого йде нерівномірний розділ природніх дібр. Витискуване приватною власністю землеволодіння громад одначе подекуди ще заховується — і в кінці розділу перечислені ті країни, де воно ще залишилося.

Розділ II., „про осібне обладання землею“ (стор. 30-46), подає грубий поділ „грунтів та хозяйств“ на дрібні — до 15 дес. землі, середні — від 15—200, та великі — поверх 200 дес. і коротко описує, як порозділювано ґрунти між людьми в Ангтії, Франції, Швейцарії, Німеччині, Америці, Московщині та на Україні Правобережній, Лівобережній, Степовій, Кубанській, Галицькій, Буковинській та Угор-

¹⁾ Див. вже цитовану брошуру „Соціалісты украинцы в Австріи“, стор. 6.

ській.²⁾ Після цього говориться, „що єсть доброго, а що недоброго“ у веденні великого, середнього та дрібного господарства. В розд. III., (на ст. 47—66), говориться „про велике хозяйство“. Походження його основи — великого землеволодіння — згідно з правдою, П-кий пояснює історичним насильством. „Усі ті люде, котрі обладають великими грунтами, мають їх — читаємо на стор. 48 — хоч через війну, через царську неправду, хоч нажили їх мошенством, обманюючи простих людей.“ Вказує при тім, що земельної аристократії і капіталістичної буржуазії української народности нема на всіх землях України. Далі, зупиняючись на факті, що в панів хліб ліпше родить, ніж у мужиків, те підвищення врожайности в поміщицьких маєтках зясовує П-кий вигодами великого господарства в порівнанні з середнім (йому присвячені ст. 67—74) і дрібним господарством (стор. 75—87); а саме — тим, що більше господарство має „багацько поля, багацько худоби, багацько машин та струменту і...“, що воно... ставить до роботи багацько людей“. Думка про більшу вигідність великого підприємства в порівнанні з меншими відповідає тогочасному стану економічної науки, коли політична економія ще виступала майже виключно, як наука про індустрію, а висновки зроблені зі спостереження взаємовідносин різних типів підприємств у промисловості, за відсутністю розвиненої науки про економію сільського господарства, просто переносилися й на зовсім відмінне від індустріального сільське господарство, що тягло за собою дуже помилкові висновки з обсягу теорії і політики сільського господарства. Ілюстрацією того можуть бути відповідаючі тій добі аграрні погляди Маркса — Енгельса. З розвитком народньо-господарських і приватно — госп. дослідів сільсько-госп. економії вся проблема співвідношення різних типів підприємства у сільському господарстві набрала зовсім іншого, можна сказати, діаметрально-протилежного вигляду, ніж як вона здебільшого представлялася ще до третьої чверти XIX в. Нині вже не можна було б писати так, як писалося про великі, середні і дрібні сільські господарства тоді і як, відзеркалюючи тогочасний стан економічного знання, писав П-кий, щоб довести кінець-кінцем необхідність заведення „у кожному селі одного великого громадського хазяйства на користь усім людям цілої громади“ (стор. 63); в наш час це доказується іншими аргументами. В кінці розділу про дрібне господарство автор з помітним замилюванням застановляється на рештках громадського землеволодіння і спільного господарювання в деяких країнах Європи і врешті каже: „Чим більш уся земля поділена у особну власність між людьми..., тим гірше у тій стороні жити людям. Чим же більше зосталося землі не розділеної, громадської, тим людям жити легше“ (стор. 86).

В розд. VII, „про казенні землі“, насамперед застережено, щоб не змішувати „нерозділеної землі громадської з казенною землею“; „казенна земля річ інша і від неї іноді більше лиха людям, ніж добра“. Переповівши про казенні (скарбові) землі деяких країн, управлявані самою державою, автор при тій нагоді означає свою позицію до влади

²⁾ Що до останніх трох земель, то співавтором П-го був Драгоманів. „Коли С. Под-кий попросив мене проредагувати його брошуру про хліборобство, то я — пише Драгоманів (Австро-руські спомини, Львів, 1890, ст. 210), — здобувши статистичні деталі про Галичину від Вол. Навроцького і розшукавши дещо по німецьким джерелам про Буковину та Угорську Русь, помістив у ті брошури огляд аграрного стану різних кутків нашої батьківщини“.

так: „Усюди, де тільки є начальство, воно однаково кривдить людей... і дурний той чоловік, котрий якого добра од начальства жде“ (ст. 94). А кажучи про скарбові землі Степової України, автор неприхильно ставиться до осаджування там колоністів і зосібна до заведення жидівських колоній в наших степах, які на час виходу книжки вже 70 літ існували головню на Херсонщині та Катеринославщині...

Орендування приватних і скарбових земель — розд. VIII, — навіть колиб воно провадилося цілою громадою і оплачувалося не натурою, а грішми, — що є (додамо від себе) найдешевшою формою розплати, — на думку автора, вже не представляє собою доброго виходу; особливо остерігає він проти відрітної форми розплати за оренду земель, як прямого продовження панщини. Єдиний спосіб вибитись з неволі — на його думку — це „одібрати на вічність усю землю у панів та в казни і зробити її нероздільною, громадською“. (ст. 108). Довівши в попередніх розділах читача до негачії існуючого тоді аграрного ладу і до необхідности вивласнення поміщицьких та скарбових земель на річ громад, автор переходить в розд. IX до зарисовування свого позитивного ідеалу. Він говорить тут „про сільську громаду“, як субекта, що має перебрати на себе земельні добра. Зазначивши, що люде від кількох тисяч літ живуть по селах громадами „і що з початку їм жилося добре, бо земель було багацько і нероздільних та і начальства не було“, а „усі люде були рівні між собою, — автор показує, в якому стані заховалися мужицькі громади різних народів аж до його часу, що й де залишилося від колишньої волі громади“. Особливою увагою тішиться у нього Швайцарія та південно-словянські задруги. Продовженням тих натуральних останків громадського життя мало стати пляноване автором громадське хазяйтво, про яке говориться в розд. X, стор. 134-142.

Які не є землі, всі мали б стати громадськими. Люде не мусять жити по касарнях, можуть жити осібно, як самі хочуть (це підкреслення, як і слідує в цій роботі — наші О. М.), „тільки ж робити треба усім вкупі“. За для оранки, одмірявши загальну площу, зібрали б всіх волів з цілої громади та й разом зорали б її, позаводивши громадський мертвий реманент, переходячи на многопілля з ужиттям сіяних трав, тримаючи громадський скот в одних великих загонах. Для жнив за того громадського хазяйнування „зберуться усі женці з цілого села і вижнуть... не даючи висипатися“, уживаючи деяких машин до того. Для гарманування³⁾ заводили б громадські парові молотілки. Меліорації теж громадою легко стане робити. „При громадськім хазяйстві не було б хазяїнів і наймитів, бо усі були б хазяїнами, не було б бідних і багатих людей, бо усі були б рівними. Громадська земля рівно належала б до кожного чоловіка. Кождий, хто родився у громаді, або кого прийняли до неї робив би на громадському степові урівні з другими і урівні з другими користувався б усім громадським добром⁴⁾). Люде робили б вкупі, ніхто б не був приневолений працювати поперх його сил, бо

³⁾ Гарманувати — виминати збіжа кіньми (примітивний спосіб молочення).

⁴⁾ Читач певне завважив тут деякі спільні риси прим. з хлібор. артілями М. Левитського; та є й засаднича розбіжність: Левитський (як кооператор) гуртував добровільців без огляду на решту громади; у П-го розходиться про територіяльні громади, значить не обійшлося б без примусу над небажаючими жити у спільноті. — Ред. „Кооп. Респ.“

більшу частину роботи за чоловіка робили б машини. „Для цього треба, щоб мужицька громада стала зовсім вільною, щоб не зосталося над нею ніякого начальства, щоб усі люде по всій Україні зібрались у такі громади, щоб були скасовані усі купці та пани і інші дармоїди“ (141). Для того ж, щоб вернути, втрачену колісь, силу і волю мужицької громади, „треба щоб люде були у добрій згоді, щоб кожна громада встала, як оден чоловік, щоб усі громади на великім просторі були між себе в змові“ (143). Тільки тоді виявиться сила громади і вона запровадить ліпше господарство, громадське, обходячись без начальства і без постійного суду коли яка негода трапиться — громада сама себе розсудить. „Чого не можна порішити одній громаді, до того б зібралося б кілька громад до купи, або вибірали таких людей, котрим доручали б те діло. Але ніколи б не давали тим виборним багацько волі, ...щоб з їх нове начальство не позаводилося“ (146). Щоб зробити щось, що виходило б над силу і потребу тільки однієї громади, як от школи чи шпиталь чи що інше, „сходились би за для того громад пять або десять і робили б усе те по своїй умові“ (144). „Треба, щоб не було нікого вищого від громади, щоб ніхто нікому нічого не мав приказувати“..., щоб люде були рівні, „щоб любили оден одного“. А останнє можливе тільки при громадським житті, як не стане на світі а ні грошей, а ні богачів, а ні бідних людей (148).

Чому в житті громадян настане мир, розповідається в розд. XII: „про громадське життя“, стор. 149-162. А то тому, „бо не буде вже за що їм сваритись“, не буде поділу людей на богатих та бідних — причини злодійств і заздрощів. „Уся земля, яка тільки є, буде громадська, худоба, машини, ріжний струмент“ — теж. „Всі заводи і фабрики будуть належати до громадських людей, котрі на їх працюють. Кожна громада буде багата... Кожен громадянин стане багатим..., бо добра є доволі для усіх... Одначе усі громадяне будуть рівно богатими і через те не буде між ними ніякої заздрости..., злодійств..., крадіжок..., бо не буде „куди крадене добро збувати“. Ніхто не буде ні одгороджуватися, ні замикатися од своїх сусідів, ні навіть від чужих людей“. „Не буде осібної власности, не буде ні злодійств ні розбійництва і настане намість їх любов та дружба між усіма людьми“ (152). Одначе ворожнеча між людьми буває через те, що оден чоловік має силу, начальство, а другий мусить його слухати. При громадським житті того не буде. Кожен чоловік буде другому рівня. Ніколи не буде того, щоб оден міг приказати що другому. Усе буде робитись по умові між усіма громадянами. Коли виберуть якого чоловіка на короткий час для порядку у якій небудь праці, то ніколи не дадуть йому більш сили, ніж треба“ (153). Не стане приводу боятися другої людини, підлещуватися чи давати хабарі. Бо щоб лишалося з тими хабарами робить? — „Купувати йому (громадянину, О. М.) нічого не треба, бо він усе матиме од своєї громади: і хліб, і одежу, і усяку іншу річ. Не може він за хабарі ні ґрунт купити, ні якої худоби, бо усе то буде громадське і ніколи не продаватиметься. Ніхто не схоче тоді ні мошеничати, ні кривдити кого, бо однаково він матиме від того тільки сором, а ніякої користи..., не буде за чим і брехати. „При громадським житті буде правда між людьми, а де правда, там і любов і братерство“ (ст. 154). А щоб простий чоловік допевно знав, що лихо, а що добро — усі діти, як хлопці, так і дівчата будуть вчитися по школах, де навчителями будуть вибрані найкращі люде, які не обминатимуть того фаху, як зараз, через стремління одержувати десь інде більше грошей, „бо тоді навіть грошей не буде на світі. Через заведення громадської праці у всіх збільниться багацько вільного часу за для навчання, усі стануть лисьменними, а освіта перевиховає громадян так, що усі будуть між собою „товаришами та побратимами“, чоловіки не зобіжатимуть своїх жінок, стануть любішими з дітьми. Праця стане легкою, бо „усі люде робитимуть і чорну роботу“ (157), життя стане веселішим, „для усього стане доволі часу — і для роботи, і для науки, і для забаби“ (158). „Не буде тоді того, щоб один чоловік гордував другим... „Хто не схоче робити того не будуть у громаді держати. Іншої карі йому не треба, бо не можна буде тоді прожити чоловікові інакше, як є громаді. (Тут просто вчувається вплив Прудона! О. М.). За громадського життя люде стануть здорові, шануватиметься ма-

теринство, відповідно доглядатимуться і виховуватимуться діти, санітарний стан хат стане здоровий. „Усі ліси стануть громадськими. Громади матимуть тоді свої цегельні свої заводи... І кожний хазяїн збудує собі гарну хату. Їжі буде вдосталь, а здоров'ям будуть люди і щасливі і добрі“.

Останній розділ, XIII, „про громадський порядок“ (стор. 163—176), — підсумково програмовий.

Тут підходимо до особливо цікавого місця цілої книжки і при тім, на наш погляд, вповні оригінального в повівнанні з іншими подібного рода соціальними мріями: до натуральної системи розподілу.

„Добре... „заговорили слухачі, але...“ як то люди без грошей управлятимуться? ...Напр., я хлібороб і окрім пшениці та жита нічого не маю. Хіба мені хто дурно дасть одягу та чоботи, або що інше?“ — „Еге — відказав Михайло; усе те вам даватимуть дурно..., дозволять брати самим, скільки схочете“. — „Та я набрав би напр. чобіт такого, що і понести сам не міг-би“ — заперечив один з бесідників. „От же й не набрали б“ — відповів Михайло, бо „ви більш трьох пар добрих чобіт за рік не зносите, а як би взяли тридцять пар“... ніхто за їх вам нічого не дав би..., бо „мав би свої дурнісінько так само, як і ви“ (169). „От банчите..., земля уся буде мужицька — у громад хліборобів. Знов заводи будуть у громад робітницьких.. Як буде громада обладати усією землею, то вона раз у раз матиме більше хліба, ніж для неї потрібно. Часть того хліба в неї раз у раз буде zostаватися. Тепер нехай яка громада шевців шие раз у раз чоботи. Вони їх швидко нароблять такого, що їм самим і за цілий вік не зносите“. Теж робітники на суконній фабриці і інш. і шевці, кравці, шапошники, суконщики, слюсарі, столярі і інш. — бо у кожному майстерстві весь капітал „буде знаходитись у руках самих робітників“ (150). „При громадському порядку кожен чоловік буде вчитись якомусь майстерству чи одному чи двом...“, стане ковалем, столаром чи хліборобом. Кожен чоловік буде належати до якої громади чи до сільської чи до заводської. Кожда громада стоятиме сама по собі і матиме свою волю, але повсїгда буде знати про життя й інших громад..

... Буде допевно звїсно, скільки громад в усій Україні працюють над хлібом, скільки... є громадських сахарень... суконних фабрик..., громад шевців, або кравців, або столярів... Знов у кожній громаді буде допевно звїсно, скільки вона чого у рік виробить може... кожен громадський завод печататиме рахунок усього, що він виробив...“ Таким способом буде допевно звїсно, скільки чого виробляється на цілій Україні... і скільки чого потрібно..., усяка річ буде добре порохована і упорядкована що повсїгда буде ставати усього для усіх українців“ (171—172). За такої організації випродуковані річи підуть в розпреділення так, „що кожному чоловікові можна буде брати усього скільки він схоче, але від того нікому ніякого лиха не буде“.

Почнемо з хліборобства. Якась сільська громада з одержаного урожаю дає кожному хазяїну брати „собі стільки з тієї пшениці, скільки йому потрібно для своєї сім'ї. Він більше того не візьме, бо однаково йому нема куди дівати ту пшеницю, котру він не зїсть. Бо ніхто нічого не купуватиме за гроші. Як би він по заздросі і набрав коли більше, ніж йому треба то мав би тільки клопоту, бо та пшениця у його дурно лежала цілісінькі роки... Через те люди дуже швидко привчаться не набірати більше хліба, ніж їм справді потрібно. З останню пшеницю зроблять так: одну часть положать у запасний магазин на случай неврожаю, а другу, ссиплють просто в комору і замикати не будуть. Нехай хто хоче приходити і забірає. Ніхто не візьме, окрім того, кому їй справді потрібно а той бере, скільки хоче, сд того громаді нема ніякого убитка. Будуть приїздить за тією пшеницею від сусідніх заводських громад, від громад ріжних майстрів, шевців, столярів, ковалів і т. п. Будуть їй брати в кожну громаду по скільки їм буде потрібно, бо нікому не варт більше брати, ніж йому справді потрібно для харчів. От значить будуть напр. шевці приходять до хліборобів за пшеницею, бо в їх своєї пшениці не має. Знов у хліборобів не має чобіт... І вони підуть до шевців у їхню громаду за чобітьми. Шевці робитимуть так само, як і хлібороби. Усі чоботи, котрі вони пошиють розділять на части. У перед всього візьмуть вони собі тільки пар, скільки кожному потрібно, другу часть оставлять про запас, а третю даватимуть усякому, хто тільки захоче брати. От, значить, прийдуть хлібороби до шевців у їхню громаду і візьме собі кожний стільки чобіт, скільки захоче, себто стільки, скільки йому треба, бо більше йому нема на що брати... Так само буде і з усякою іншою річчю робити чи з мясом, чи з молоком, чи з яким інструментом. Усе кожний чоловік мігтиме брати дурно в тій громаді, де воно робиться. Усього буде доволі для всіх“, бо супроти обрахунку погреб продукуватиметься що року скільки чого потрібно для всіх людей по всій Україні. „Буде добре звїсно,

скільки кожна громада на своїм заводі може виробити, і усяка громада буде при тодішніх порядках соромитися робити менш, як друга. Бо... тоді ніхто над нами не буде приказувати..., тоді ніколи не будемо робити більш, як вісім годин у сутки... Є ще доволі і землі на світі і усякого добра для всіх людей, щоб можна було прожити при багацько легшій праці. Тепер люди роблять багато, ...через силу, бо мусять вони всіх дармоїдів содержати... Скільки праці людської тратиться на війну. А як усюди заведеться громадське життя, то усюди буде жити однаково добре, бо тоді будуть робити рахунок, скільки чого потрібно для людей по цілому світу і одна земля другій пособляти буде, і усі люди на землі будуть жити між собою у ладі, і не буде тоді ненависти серед людей, не буде ніколи війни між народами. Однак це ще мабуть дуже не скоро наступить, щоб кращі порядки позаводити..., щоб швидче настає громадське життя на нашій землі—Україні“. А в тім, „щоб уся земля і усі фабрики“ стали громадськими...“ не надійтєся люди добрі ні на кого, окрім на себе самих“ (ст. 176) — так закінчується книжка.

Ми порівнюючи більше місця відвели зреферованій щойно роботі не тому, що вона уявляє з себе нині досить великий раритет, і не тому, що вона є ширшою працею, лише тому, що беручи на увагу її дрібний шрифт, вона являється одною з найбільших праць автора. Ми мусіли одвести їй більше уваги, бо уважасмо її все так видатною в обох частинах і в описово-критичній, написаній спільно з Драгомановим, і в конструктивно-позитивній, лише проредагованій Драгомановим. В обох частинах вона не є звичайною собі популярізацією, як можна було сподіватися від молодечого автора. Перша частина уявляє з себе науковий, виложений в дуже приступній формі огляд історії і сучасного автору аграрного ладу, зосібн не проминувши ні одної з українських земель. Друга — це видатна творчість думки серед похмурої дійсности, широкий нарис контурів будови нового життя, будови, яка стрункістю, гармонійністю і красою може конкурувати з подібними концепціями таких, увійшовших в світову історію соціально-економічних доктрин („утопій“), авторів першої половини XIX в., як Овен, Фурє і ін. Підсумуємо ж істотніші риси виступаючого в цій праці соціального ідеалу.

Як і в „Паровій Машині“, майбутній лад має бути без жадного начальства, в тім числі і без судової влади, з додатком скасування всіх писаних законів і карно-правних покут; полишено одну лише санкцію — виключення з громади. Як і там, разом з історичною державою мають бути усунені всі нетрудові суспільні верстви, землі і капітали одібрані — хоч не сказано прямо, але очевидячки — без відшкодування. На те місце ставиться співжиття по малих громадах; усі землі і усі капітали переходять „під обладування“ тих професійних громад працівників, що ті землі обробляють чи на тих фабриках і т. п. закладах працюють, — „обладування“, рівне для кожного їх члена. Вся людність без винятку включена в трудові громади і нема ніякого осібного (приватного) господарства; індивідуальними залишено тільки хати та садиби: в них „люде живуть осібно, як сами схочуть“. Громади складаються з тих осіб, що в них народжуються, та з добровільно вступивших і добровільно прийятих. Як і там, на нероздільних громадських землях і таких же промислових закладах має провадитися нероздільне громадське хазяйнування не універсального типу, а спеціалізоване по професіям: хліборобство, шевство, теслярство і т. д. Кожний має рівно працювати з усіма громадянами вкупі, всі люди робитимуть і чорну роботу; хто не схоче робити, того не держатимуть в громаді; — життя ж поза громадами неможливе. Як і там, виріб громад поділяється на три частини: одну на задоволення

потреб її членів, одну про запас і одну, яко вільний лишок, для натурального „обміну“ з іншими громадами. Кожна громада стоятиме сама по собі, матиме „свою волю“, що на мові громадівеця Драгоманова і також Подолінського означає автономію, буде самоуправлінням, де роля виборного елемента обмежується часом і спеціальним завданням. Як і там, своїм членам все постачає громада в натурі, при чому тут гроші прямо виключені; вони вважаються причиною злочинів. Як і там, кожний братиме з виробів не відповідно до праці, а „скільки йому потрібно для своєї сім'ї“. Що не виробляється в одній громаді, те одержується від інших, відмінного фаху громад, з її вільних лишків в натурі; зі свого боку кожна громада свої вільні лишки, в натурі ставить до послуг інших. Далі йде розвій концепції в дусі „Парової Машини“, виходячи однак поза неї. На цілій Україні (евентуально у цілому світі) провадитиметься статистика продукції громад і потреб людности і само собою, на основі добровільних погоджень про розподіл праці на Україні, стане продукуватися саме те, що потрібно і у відповідній кількості. Для провадження (без начальства) робіт, що торкаються інтересів не однієї, а кількох чи навіть дуже багатьох громад, як от залізниця, університет і т. п., повстають союзи тих громад певного району чи округи, на які т. ч. буде поділена Україна; управлялися б вони, на засаді прямого народоправства, збором в призначений час всіх працюючих в одне місце для вирішення справи і вибору виконавців конкретного завдання. Евентуально вестиметься обрахунок продукції і потреб цілого світа і одна земля пособлятиме другій. За всіх обставин не має бути жадного примусу, все робитиметься на основах добровільних змов та умов. Суспільно-господарським мотивом діяльності і праці видвигнуто не господарський егоїзм — йому в майбутнім суспільстві не лишалося б місця — а „сором“ перед іншими (у других авторів — почуття солідарности, відданість загальним інтересам і т. д.). За такого соціально-економічного ладу не буде причин для сварок, заздрощів, гордування тругим, ворожнечі, брехні, деморалізації, злочинів. Натомість запанують рівність, любов та дружба, лад, братерство, один другому стануть товаришами-побратимами; люде будуть здорові, добрі; життя радісне. Почавшись в одній землі — (про державу і в цій праці, як і в „Паровій Машині“, замовчується) — такий лад має розповсюдитись на цілий світ.

От коротке резюме істотних моментів даної праці, де позитивний ідеал автора значно ширше розвинутий, ніж в його попередніх працях. Повстає питання яке місце такий світогляд має зайняти серед ріжноманітних форм соціалізму в широкому розумінні цього слова?

Перед нами ті риси світогляду, що й в „Паровій Машині“, місце для яких ми знайшли серед концепцій синдикального соціалізму чи кооператизму. Але ми одержали і значне до них доповнення: автор показав нам суть об'єднань поодиноких громад в спілки, в господарські асоціації другого і дальших ступнів. Тепер ми не скажемо, що цілий світогляд П-го виступає, як синдикалізм, хоч в низовій його клітині риси синдикалізму наявні й можна сказати чисті. Не скажемо тепер, що це є концепція чистого синдикалізму, бо вищі синдикальні об'єднання повстають так само, як і нищі, по лінії професійній, тоб то об'єднуються всі і самі лише хлібороби цілої країни, так, як цукроварські робітники, залізничники, гірники і т. д. Земля належала б всім

хліборобам країни, цукроварні всім цукроварам країни, залізниці всім залізничникам і т. д.; так само і з виробами. В концепції Подолінського вищі об'єднання проєктуються не після професійної ознаки, а на основі солідарності всіх різнородних інтересів, той тип об'єднань універсального характеру, які здебільшого уживає кооперація; напр. повітовий союз кооператив об'єднує кооперативи всіх типів, теж губерніяльний так само всеукраїнський. Цей тип вищих об'єднань вільний є від закиду, що належність засобів виробництва тільки групам людей поодиноких галузей праці, розвиваючи професійний егоїзм, розбиває єдність працюючих клас. — закид, з яким зустрічається синдикальний соціалізм і його варіант — гільдейський соціалізм. Натомість на наш погляд концепції П-го мають дещо спільного з ідеалом кооперативного соціалізму, що правда з утопічним підходом. *)

Щож до впливів на цю концепцію, то скажемо зпочатку, чийого впливу не помічається. Насамперед то будуть Маркс-Енгельс, яким були чужі і анархізм і малювання картин майбутнього ладу. Непомітно також і впливу російського старого народництва. Два місця могли б дати до того привід. Одне, коли автор на ст. 116 каже, що „великоруський порядок (селянського землеволодіння) для людей бідних кращий від нашого“. Але тут тільки порівняння общинно-передільної форми землеволодіння, яка траплялася подекуди й у нас в общинних губерніях, з общинно-непередільними (подвірною та індивідуальною) формами, — порівняння з огляду на інтереси біднішого селянства, не більше. Тоді як в старому народницькому соціалізмі община ідеалізована і покладена в основу соціалістич. будівництва на національних основах. Друге, коли автор на ст. 62 каже: „Для мужиків од заводів більше лиха, ніж добра“... І тут сказано лише, що капіталістичне підприємство, в даному разі цукроварня, в існуючих умовах є засобом визиску селянства і — не більше. Це не те, що у народників-соціалістів 80—90-х років, які негативно ставилися до проникання капіталізму в натуральну Росію, сподіваючись, що за поміччю общини та артіль Росія прийде до соціалізму своїм особливим шляхом, минаючи капіталістичну форму розвитку. Якщо б Подолінський наслідував тогочасний російський народницький соціалізм, він розвинув би іншу аргументацію; в нього була б специфічна в певних місцях фразеологія. Ми уважали необхідним вказати на відсутність впливу російського народницького соціалізму саме в праці з аграрної області — бо саме тут він міг би найскорше виявитись. — Зрештою, про можливий вплив Драгоманова: книжка вийшла під його редакцією і з деякою його участю (в описовій частині), вийшла в серії популярних видань „Громади“. Однак в житті в громадах не уважав неминучим, як то бачимо у П-ого, подруге, в економіці він все тримався засади права на продукт праці, а не засади — кожному по потребам, як в данім разі бачимо у П-ого. Отже в істотніших точках Драгоманів, розходячись в поглядах, не зкорегував Подолінського, котрий і в цій праці задержав свої позиції з віденської „Парової Машини“. З цього можна вивести, що про вплив Драгоманова на засадничі риси світогляду Подолінського, слід говорити дуже обережно. Не дармо Драгоманів, відкидаючи закид родичів

*) Погоджуючись з шан. автором, ми вважаємо, що засадничим моментом, що відрізняє концепцію Под-го від кооперативної є, необхідна примусовість членства в територіальних громадах. — Ред. К. Р.

Подолінського, зазначив, що вони перебільшують його вплив на Подолінського, а остаточний осуд в тій справі залишив майбутнім історикам. Сказавши, про які впливи в даній праці не доводиться говорити, можемо признати наслідування, але не рабське Подолінським у топістів і анархістичної школи. Наслідування утопістів, або як їх іноді зовуть, соціалістів-асоціаціоністів, можна вбачати у покладенні в основу нової будови асоціацій — (територіяльних) громад, наслідування ж анархістичних вчень в отвертій ігнорації ним держави, в „безначальстві“, у відкиненні постійного суду, писаних законів, карно-правних санкцій, примусу і будування співжиття на основах добровільних умов. Що анархістичні риси були істотними в світогляді Подолінського, на те між іншим, посередньо, вказують і спогади Едварда Бернштайна, відомого німецького соціаліста-рєвізіоніста.

Він одвідав у Женеві Драгоманова і застав у нього й Подго. „Стрункий Подолінський — пише Бернштайн — поведився надзвичайно спокійно і в його голосі була наче якась меланхолія, начеб він передчував свою скору смерть“. Розмова оберталася більш навколо загальних соціалістичних проблем, зокрема коло питання анархізму. „У цоріхському „Соціалдемократ-і“ я висловив був погляд — каже Бернштайн, — що анархія цілою своєю суттю противиться соціалістичній думці“. Ми знаємо нині — скажемо від себе — як небезпечно на одну дошку ставити соціалізм, комунізм і анархізм; знаємо, що це різні концепції, що напр. централістичний соціалізм, заступниками якого були і є марксісти, а значить і Бернштайн, і анархізм — речі в істотних точках просто протилежні; знаємо, що анархіст Прудон різко протиставляв себе централістичним ідеям соціалізму і комунізму, коли напр. кидав такі вирази: ...„соціалізм нічим не був, нічим не є і нічим не буде“..., або „гетьте від мене, комуністи, ваш вид мені смердить“... Знаємо, що здебільшого в той час про соціалізм говорили, змішуючи всі три течії; та й до наших днів, як пережиток тих часів, ще не вийшло з ужитку поняття „соціалізму в широкому розумінні слова“, тоб-то обіймаюче соціалізм у вищому розумінні, комунізм і анархізм. Одначе настала вже крайня пора розрізнення три поняття котрі ідеологічно і в практиці зістали відсепаровані одно од другого, та виступають самостійно. Думку цю я проводив постійно в своїх викладах курсу: „Соціалізм, комунізм, анархізм“.⁵⁾ Як репрезентантові марксівського централістичного соціалізму, Бернштейну, мусіла раніш, ніж заступникам децентралістичних варіацій соціалізму, кинутися у вічі необхідність того розрізнення і де в чім противенства, як напр. в зіставленні анархізму з централістичним комунізмом, і таким же соціалізмом; одначе не слід приймати його твердження, ніби анархізм не бажає осягнення подібних соціально-економічних цілей, які заложені в соціалізмові і комунізмові: він також йде до усунення капіталізму і до нового щасливішого суспільного устрою, тільки своїми власними шляхами. На жаль, не знаємо деталей дискусії, яка відбулася між гостем і Драгомановим та Подолінським. Ці деталі може відповіли б нам між іншим і на цікаве питання чи вони вже тоді розрізняли виразно згадані три концепції, що обєднувались під назвою соціалізму в широкому розумінні слова. Знаємо одначе,

⁵⁾ Читаного мною сім літ під ряд в Українській Господадській Академії в Подєбрадах і на Українськїм Університеті в Празі.

що Бернштайнові не вдалося переконати своїх співбесідників у слушності його дуже категоричного погляду. „Як перше у цюрихському „Соціалдемократі“ — розповідає Бернштайн — так і тоді я звернув увагу на те, що при переміні держав на малі одиниці з самостійною господаркою на дуже великі перепони між іншим потрапляла б так необхідна раціональна господарка і регуляція рік, через різниці інтересів громад, живучих над устям ріки, над її середущим бігом і над джерелами. Тут вмішався до розмови Подолінський. Він сказав, що небезпека не так велика, як я (Бернштайн — О. М.) думаю, бо звичайно вздовж цілого бігу ріки народи творили політичні цілості. Я відповів, що це не видається мені настільки доведеним, що б можна було на тім опирати теорії. Все таки це здивувало мене, каже Бернштайн, що Подолінський так безпосередньо попав на той закид. Він мусів глибше роздумувати над цими питаннями, ніж інші, між ними також і я...⁶⁾“ Те, що саме Подолінський заперечив небезпеці раціонального господарювання за анархічної системи і не згодився, що б анархізм „цілою суттю“ противний був соціалізмові, це, я гадаю, свідчить, що анархізм для нього не був чужим. Бернштайн з погляду централістичного соціалізму, толеруючого державу і передбачаючого єрархію влади та суд, публичне законодавство, санкцію і примус, мав рацію, протиставляючи його анархізмові, котрий все те відкидає. Натомість Подолінський зі свого боку мав слушність відмовляти тому противенству, бо він заступав децентралізаційну концепцію, досить зближену до анархізму.

⁶⁾ Навожу уступи спогадів Бернштайна за покладом його рукопису, вміщеним в публікації М. Грушевського — „З починків...“ ст. 160.

V.

Розгляд праць Подолінського з обсягу медицини, під оглядом медичним, розуміється не може бути нашим завданням. Як піонер українських публікацій в тій царині, Подолінський займе, сподіємося, почесне місце в розвою української медичної літератури. Нас ті писання його можуть цікавити лише остільки, оскільки і в них він виявив свій суспільно-економічний світогляд. Тут приходить в увагу насамперед його великий твір під назвою „Життя й здоровля людей на Україні“.

Цей твір представляє з себе першу в українській літературі написану прегарною мовою наукову працю з особистої і громадської гігієни. В обговорюванні фактів, які впливають на людське здоровля, корисно відбилося те, що азмор був одночасно лікар, і природник, а в опрацюванні цілої теми — те, що він став опріч того ще й економістом. Він притягає статистично-демографічні дані та наводить цікаві особисті спостереження — навіть стараючись убрати й їх в числові форми — над тогочасними гігієнічними умовами зайнять трудового люду України: селян — головню на підставі відомостей про рідне село Ярославці (Сучок) — та робітників, що працювали на буряках, і грабарів. Говорить також про санітарні умови шкільництва на Єлисеветчині і т. д. Оскільки його праця обіймає громадську гігієну, яка по його думці дбає, „щоб життя людей громадою не наносило ніякого лиха їх здоровлю“, то Подолінський мусів підходити і до суспільно-економічних питань свого часу.

В розділі I. між іншим слушно звертає увагу на те, що для бідної людини здоровля і сила — все її багатство і що тому вона більш, ніж заможна, повинна дбати про поліпшення обставини свого життя, особливо краще їсти і чистіше жити. Мати це на увазі бідному „треба ще й для того, щоб він раз-у-раз памятав, що ті багатирі, котрі висаюють його дешевою працею та великими податками, одбирають у нього не тільки його долю і частину достатку, лишають його і його сімю найкращого добра, яке є у чоловіка, його здоровля“...

Як же зарадити цій біді? — ставить він питання і так на нього відповідає: „Певно, поки будуть між людьми такі порядки, які тепер панують, напр. у нас, поки прості люде матимуть усього одну третину землі (очевидячки, другу третину він відчислав поміщикам, а третю — державі — О. М.) і годуватимуть, окрім себе, 2 з лишком мільйони неробочих людей, доти не можна до коріння змінити і поліпшити обставини життя простих людей, але все-ж треба, щоб біда була розкрита перед очима кожного і щоб кожний бачив шлях, по котрому треба йти, щоб від неї оберетися“ (ст. 5). Отже й тут є виступ проти капі-

талістичного ладу взагалі і його наслідків, в аграрній царині зосібна, та вказівки на необхідність поширення селянського володіння землею також на останні 2/3 терену, тоб-то на перехід до трудового селянства всієї землі.

У роз. XIV. Подолінський вказує, що пересічний вік життя „великих панів і попів“ прилізно у два рази довший, ніж у працівників фабрик і шахт. Для вирівнання такої кривди найкраще потрібно, щоб люде не перепрацьовувалися та щоб сама праця не шкодила здоровлю робітників, а все життя, щоб було „здорове і гарне“. Але це, каже він, тільки тоді стане можливим, „коли не буде на світі ні багатих, ні бідних (тут і далі — підкреслення наші О. М.), освічених і неосвічених, панів і робітників... Тоді... здоровля всіх людей стане краще, бо взагалі ніхто не буде перероблятися,*) бо праця буде спільна громадська і громада, сама вільна, буде назначати, скільки їй треба робити. Знов усі фабрики... будуть громадськими, а не так, як тепер хазайськими. Тепер хазайнові тільки й треба, аби менше грошей потратити та більше барішу добути, а тоді у громади буде інша мета — здоровля і доля робітників, її громади“.

Як-же дійти до такого гарного порядку? „Взагалі — відповідає він — інакше певно не можна, як скасувавши осібну власність на землю і заводи, зробити їх громадськими“. Тоді настануть кращі часи для всіх, буде 8 год, праці, 8 спочинку й забави і 8 сну на добу; праця буде чергуватися „аби не видаватися нудною, і не тільки не вадитиме здоровлю людини, а ще пособлятиме розвою всіх органів і спосібностей кожного робітника“ (стор. 233—234, див. також ст. 241).

Висловлені в цій медичній публікації соціально-економічні погляди Подолінського є частинним повторення постулатів попередніх його праць, однак зустрічаємося тут з деякими доповненнями. З повторених тез маємо: 1) відкинення капіталістичної системи, а разом з тим існування нетрудових клас суспільства, 2) скасування приватної власности на природні добра й капітали, 3) передача їх вільним (зміст цього виразу тут лишився нерозвинним; знайдено його в програмі „Громади“ 1880 р.) громадам, 4) у спільну громадську працю. З доповнень маємо: а) поставлення відмінного мотиву господарювання в новому суспільстві — „здоровля і доля працівників“ задля „здорового і гарного“ життя людей, до чого мають причинитися, б) три осьмаки, в) перемінність праці (одно й друге пригадає нам Фурє)—та зрештою г) відповідна організація праці, що сприялаб розвиткові „всіх органів і здібностей працівника“. Не зайвим буде пригадати, що забезпечення свободного розвитку всіх здібностей людини було ціллю ще Сен-Сімона, а про повний і гармонійний розвиток всіх сил людини дбав Фурє, стараючись надати кожній праці привабливого характеру.

Розгляд його докладу на лікарському конгресі, про санітарний стан людности на Київщині, виходить поза межі нашої теми.

*) Т. зн. перепрацьовуватися. — Ред.

VI.

Ми відзначили, що Подолінський не взяв участі у всеросійській народницькій організації „Земля і Воля“. В четвертому році свого існування — 15.-18. серпня 1879 р. — ця організація розпалася на дві окремі, дуже відомі в історії революційного руху в Росії народницької фракції. Одну з них названо партією „Народной Воли“, або „народовольців“ чи „терористів“. З другої повсталася група „Чорного Передѣла“, або „народников-ортодоксов“) до неї увійшли — Г. В. Плеханов, Дейч, Стефанович, Аксельрод і Засуліч,¹⁾ а які свій друкований орган „Черный Передѣл“ називали під впливом Драгоманова органом соціалістів-федералістів. Знов ні в тій, ні в другій партії — ґрунтовно критикованих Драгомановим — Подолінський так само не брав участі. За те він був діяльним членом тої української соціалістичної групи, що об'єдналася навколо женеvської „Громади“.

1879-й рік проходить для Подолінського серед закінчення видання попередніх та підготовки своїх слідуvчих праць, перебрання на свій кошт видання „Громади“ і непорозуміння з жінкою-московкою, що все була чужою для українства, яким заповнялося ціле життя чоловіка, та ще часом серед полеміки з російськими та польськими революціонерами, до якої він був дуже неохочий. З особна полеміка з росіянами була для нього часто не лише охолодженням відносин зі старими приятелями з „Впереду“, але в додаток ще й сваркою через це зі своєю жінкою, котра як говорилося, належала до російських революційних кол.

В тім-же 1879 р. у французькій часописі „Reforme“ (15. IX. та 15. X. 1879. р.) видруковано працю Подолінського під назвою „Sur nihilisme en Russie“. На жаль, самого часопису і мені також, як і акад. Грушевському, покищо знайти не вдалося. Я переглянув бібліотеку Лаврова й бібліотеки Берліна та Праги, однак марно. Тож нічого не лишається, як обмежитися реплікою Подолінського під назв. „Соціалізм, нігілізм та тероризм“ в № 6. „Revue Socialiste“ за 1880 р.

З неї видно, що ця праця П.-го з „Reforme“ знайшла невірну інтерпеляцію „старого російського соціаліста“ в „L' Egalité“, кого саме, не говоритьсся, але з виразу: П.-го — „чоловіка великих заслуг“, якого він уважає своїм „учителем“ — ми догадуємося, що то міг бути тільки Лавров. З репліки Подолінського²⁾ довідуємося, що в своїй статті „Sur nihilisme en Russie“ Подолінський проводив гадку, що „соціалізм в Росії, се пізніший стан в розвитку нігілізму“. Нігілізм він

¹⁾ Перучислені тут особи, окріч Стефановича, заснували в 1883 р. групу „Освобожденія труда“ з ціллю пропаганди вже соціал-демократичних ідей в Росії.

уважав консервативним хоч воєвничим та деструктивним. Але нігілізм в конструванні позитивної системи став виробляти „під рівночасним впливом західних соціалістів і російської общини“ у свідомий соціалізм, очевидно російський, народницький. До партії цього соціалістичного напрямку П-ський ставився з глибокою повагою і приписує їй як заслугу „експедицію 1874 р.“, тоб-то „ходження“ в народ.

Торкаючись нової тактики російської революційної соціалістичної партії в Росії, — тероризму, він каже, що сумнівається в моральності і корисності потайних політичних убивств і таємничих атентатів, „але на всі інші терористичні виступи — каже він — як збройний опір жандармам, повстання, викликання заборень в армії в цілях революції, я дивлюся не лише, як на право оборони, а як на святий обов'язок кожного революціонера в Росії, доки в ній існує деспотично-автократичний режим“. Цей уступ зайвий раз виказує Подолінського як революціонера.

Опонент назвав його „українським соціалістом“, чого Подолінський не відкидає; але відхиляє накинуту йому характеристику „ворога революційного руху в Росії“. Він доказує при тім, „що соціалістичний український рух не тільки не менше революційний від російського, але Україна, як-раз більше, ніж інші російські провінції поповнювала кадр великої російської революційної партії“; тут до речі буде пригадати, що й відомий історик революційної роботи в Росії Тун стверджує те саме. Отже в цій репліці Подолінський заявляє себе виразно: а) українським соціалістом, б) революціонером, в) симпатиком напрямку рос. соціалістичної партії та що г) він подивляється „ходженню в народ“, котре-то гасло було дано, як відомо, анархістом Бакуніним.

1880 рік, не дивлячись на родинну кризу — в початку січня жінка кинула його з двома дітьми, опісля вони знов сходилися і знов розходилися — також на деякі симптоми пізніше вибухшої невлічимої хвороби, був кульмінаційним в творчості трицятьлітнього Подолінського. Він 1) написав програму до перенятої ним на свій кошт „Громади“³⁾ з датою 1. IX. 1880 р.; 2) дав полемічно-наукове порівняння — дарвінізму та соціалізму, що зпочатку було видруковано в „Revue Socialiste“ (ч. 3) за 1880, а пізніше в „Громаді“, річн. за 1881 р., під назвою „Громадівство і теорія Дарвіна“; 3) в тім-же „Revue“ ч. 8 за 1880 р., помістив, зробивши сензацію, наукову працю під назвою „Le socialisme et l'unité des forces physiques“ передруковану потім в органі мілянських соціалістів „Il Plebe“, а з деякими змінами — (місцями її трохи доповнено, а місцями скорочено) — і в органі німецьких соціалістів „Neue Zeit“ (1883), видаванім Карлом Кавтським, — зрештою, передруковану також в публікації акад. М. Грушевського: „З починів...“ під назвою: „Людська праця та єдність сили“; 4) видав свою наукову книжку: „Ремесла і хвабрики на Україні“ і нарешті 5) співробітничав у жевевськім „Общем Дѣлѣ“, помістивши там між іншим інтересну для нас статтю „Соціалісти украинцы в Австрії“ (листопад 1880 р., № 38), що вийшла і окремою брошурою на 16 стор. 8^о. Зупинимося по черзі над цими різнхарактерними його публікаціями.

³⁾ Див. її передрук в українському перекладі в публікації М. Грушевського — „З починів...“

VII.

З них насамперед звернемо увагу на програму „Громади“ 1880 р. написану Подолінським, але підписану Драгомановим, Подолінським та Павликом; як знаємо тепер з листа Драгоманова до Павлика датованого 23. VI. (5. VII.) 1890 р., за певним взаємним компромісом.

В тій програмі, винесеній і на міжнародній соціалістичний форум,⁴⁾ є дві частини: перша політична і друга — господарська. В першій — наведено засади політичної свободи, а передовсім — загальні права людини і громадянина. „Ми бажаємо — так сформульоване це місце — рівного права для особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси); неодмінної волі слова й науки, зборів, і товариств.“ Після цих загальних прав йде домагання як найширшого самоуправління; „безперешкодної самовправи (автономії) для кожної громади в її справах“, а потім „повної самостоячости для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні“, в якій „українці повинні приступити до великої всенародної вільної спілки (інтернаціональної федерації“) ... Самостоячість (автономія) політичної громади єсть, по нашій думці — говориться далі — воля кожної громади признатися до того народу й приступити до тієї спілки, до котрої вона сама схоче, а також воля конче по своєму впорядкувати всі справи серед себе й усі свої стосунки по других громадах.“

Як уступка в бік анархізму, в програмі замовчуються держави, влада, закон і суд. Одначе, вона не є анархістична, бо виходить не від „добровільно“ уложених громад чи товариств, про які звичайно розходиться в анархістичних теоріях, майже завжди абстрагованих від місця і часу, — а, принаймні що до сільського господарства, від уже існуючих, наявних громад. Тут кожна поодинокa особа входить до громади чи товариства в силу природної необхідности здебільшого одночасно з фактом народження. Програма „Громади“ виходить від громад чи товариств, як обовязкових найнищих суспільних клітин, поза якими ніхто залишитися не може. Все це політичну частину програми робить не анархічною, тільки приймаючи на увагу 4 і 5 її точку, федеративною з крайніми ухилами до анархізму, при тім із зарисами інтернаціональної федерації.

Під оглядом національним Українці творили-б самостійну добровільну спілку громад України, котра приступила б до всесвітньої інтернаціональної федерації, а не лише до кстроїсь одної з сусідніх спілок подібноїж структури.

В справах господарських програма ставить на чоло домагання, „щоб усі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку корисних людям річей, себ-то: земля, вода з усім, що в них є машини і фабрики й т. п. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких і щоб люде не мусіли продавати свою працю в найми панам та багатилям, а робили просто на себе“.

Останній уступ розвиває те місце політичної частини програми, де говориться, що в громадах „не мусить бути непрацюючих станів, а мусять вони складатися з самих здобувачів“.

Отже проєктовалося усунення непрацюючих суспільних шарів і перехід земель та капіталів до товариств і громад самих працівників, без зазначення, як вони складалисяб, по професійній чи якій іншій

ознаці. Але-ж, що було-б з індивідуальною трудовою власністю? Як організувати спільне виробництво і як розподіляти спільно вироблений продукт?

„Ми думаємо — продовжує господарська частина програми — що спільна або гуртова власність і спільна гуртова праця доконче корисніша для людей, ніж осібна, але-ж заразом думаємо, що те, яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток від неї, це мусить залежати в д доброї волі кожного товариства і кожної громади“.

Бачимо, що економічна програма, як компроміс між Подолінським, відомим в деяких своїх працях з ухилу до комуністичної концепції, і Драгомановим, котрий до комунізму ніколи не доходив, а зосібна в економічних перемінах далі соціалізму в вузькому його розумінні не пішов — здержалася від вирішення кількох складних питань, полишаючи їх розв'язання кожному товариству, кожній громаді самій і для себе. Але і в господарському житті жадної ролі державі, владі і законодавству не відведено і то навіть для регулювання відносин між громадами цілих районів. „Гієвно, що розвага і проба (практика) над потребами господарськими — так закінчується економічна частина програми—навчать осібні громади не тільки спільности праці (кооперації) й розумному поділу вжитку від неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому світі“.

Отже економічна частина програми вповні пристосована до політичної, до існування громад, до федерації їх в краю, а потім і до всесвітньої федерації. Політичні і економічні елементи програми дають підставу назвати її федерально-соціалістичною.

Щоб закінчити з програмою, наводимо ще кілька її точок. На місце віри в ній ставиться позитивна наука, а замість державного війська — громадське козацтво (міліція). Спосіб досягнення корінних суспільних змін — революційний. „Нігде-й ніколи — пишеться в програмі — докорінні зміни громадського життя не робилися тільки мирним поступом, На Україні це може менше ніж де інде, можна сподіватись, щоб начальство й панство по волі зреклися свого панування й через те простому народові на Україні не обійтися без оружного бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку“.

Отже перед нами програма української „Громади“ (I. IX. 1880 р.) в цілому, що є програмою федерального соціалізму і при тім революційного по тактиці. Спробуємо порівняти її важливіші точки з такими ж точками програмів приблизно одночасних російських революційних партій, тому що і вона і вони розраховані на один і той-же терен — на тогочасний Схід Європи. До порівняння тут приходить насамперед, згадана вже попереду, програма „Народного Дѣла (1868), потім програма „Вперед'у“, що склалася протягом пяти літ його існування і була сформульована, як особистий погляд його головного редактора, Лаврова, в останнім числі „Вперед'у“ (№ 48, ст. 789 і слід.). Що до програми „Общества Земли и Воли“, існувавшего з 1876 до 1879 р., то вона, на жаль, не зберіглася. Лише дійшла до нас програма „Сѣверо-русскаго общества Земля и Воля“, котра стала програмою групи „Черний Передѣл“, опублікованого в тім же році і навіть місяці.

зів'ять місяці, що й програма „Громади“, в ч. 2. час. „Червоный Передѣл“ за 1880 р.⁵⁾; цікаво, що остання програма, була написана для північної Росії і її уважали придатною тільки до тих місцевостей південно-східньої Росії, в котрих умовини побуту сільського населення прийняли форми, характерні для російської півночі. Україну з неї виключалося. Ось чому само собою ніби полишено цей терен для примінення програми „Громади“ з 1880 р. Далі візьмемо для порівняння програму „Исполнительного Комитета партии Народной Воли“, вміщену в органі „Народная Воля“ (в Ч. 3. від 1. І. 1880 р.) з заявою редакції про повну солідарність з програмою, потім програму „Рабочих членов партии“ Народной Воли“, видану редакцією „Народной Воли“, і нарешті програму групи „Освобождения Труда“,⁶⁾ що виділилася в 1883 році з „Черного Передѣлу“, в склад якої увійшли Засуліч, Плеханов та Аксельрод, розпочавши на загально-російським ґрунті марксіську соціалдемократичну течію.

Програма „Громади“ на перше місце ставить політичні домагання, а потім економічні; в політичних — насамперед розходиться про права людини і громадянина. Про ці права в програмі „Народного Дѣла“ (писаної Бакуніним, але в якій, що правда, Бакунін весь проявився) зустрічаємо тільки глухий натяк в формі бажання повного розумового „освобождения“ народа“. В програмі „Впередү“ про них ані слова; теж саме і в програмі землевольців та чорно-переліців. В тогочасних соціалістично-народницьких колах „Землі і Воли“, а по розкладу її — „Черного Передѣлу“, — уважалося, що політичний елемент в програмі не мириться зі статро-народницьким напрямком; коли зимою 1877-78 р. „Обществу Земля и Воля“ зроблена була (В. Осінським-українцем) пропозиція доповнити програму політичною частиною, то воно з обуренням „відкинуло введення будь-якого політичного елементу в свою програму“.⁷⁾ Близкучий ідеолог народництва М. Михайловський приблизно в той-же час писав: „будь вони прокляті ті політичні свободи, коли вони не зменшать нашого боргу перед народом“... В програмі „Испол. Ком. Нар. Воли“, заявляючій (під літерою „А“), що „ми соціалісти і народники“, зустрічаємо політичні домагання на другому пляні, а серед них (літера „Г“ § 6) права на свободу сумління, слова і т. д., але ні слова про „рівне право для всякої особи“, без огляду на пол і національність, з чого починається політична частина програми „Громади“. В програмі „Рабочих членов Народ. Воли“ є (в § 6) про ті права тільки глухий натяк: „кожний член общини вповні вільний у своїх переконаннях і особистім житті“. Соціально-демократична група „Освобождение Труда“, яку по трох роках після появи програми „Громади“ склали особи перебуваючі за кордоном, (головно в Женеві, де працювали й українські „громадовці“) і які не раз попадали під удари блискучої критики Драгоманова, — у відріжнення від народницьких соціалістів цілою

⁵⁾ Вміщаючи програм „Сѣверо-русского общества „Земля и Воля“, редакція „Чер. Перед.“, № 2 за вересень 1880 р., заявила: „ця програма — наша програма“.

⁶⁾ „За сто лѣтъ“. Матеріали по історії полит. и обществен. движеній в Россіи, 1825—1896 гг. Соціал-демократическое движеніе 1883—1896 г. г.).

⁷⁾ Е. Серебряков. „Общество „Земля и Воля“. Матеріали по історії рускаго соц.-революц. движенія. Женева, 1894. № 4, ст. 32.

своєю програмою ставить ціль „створення свободних політичних установ в нашій батьківщині“, а за те ні одного слова про економічні справи. В їх програмі (§ 3, 4, 5 та 6) говориться про право свободи сумління, слова, друку, зібрань, асоціацій, руху, зайнять, про недоторканість особи й життя і про повну рівноправність всіх громадян незалежно від релігійного і племінного походження; не згадується одначе про рівноправність полів, що так виразно підкреслено в „Громаді“, де говориться про рівне право... „як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат“. Отже з усіх соціалістичних програм розрахованих на Схід Європи по раз перший програма „Громади“, з небувалою повнотою на перший план поставила права людини і громадянина, які тогочасні народники-соціалісти ігнорували. Український соціалізм в цім відношенню далеко випередив соціалізм російський обох політичних напрямків і вплинув на них; зособна український соціалізм виразно формулював рівне право жінщини з мущиною.

Далі в політичній частині програми „Громади“ поставлено домагання безперешкодної „самоуправи (автономії)“ для кожної громади в її внутрішніх справах і застережено їй вільне означування свого відношення до інших громад, при чому громади всієї України малибуть утворити вповні самостійну вільну спілку (федерацію), котра вступалаб у федеративний зв'язок не з Московщиною лише, але зі всенародною, вільною Спілкою, чи інтернаціональною федерацією, в якій знайшлиб собі місце і всі інші народи. Існуючий тип державної організації, виросший історично, централізований, з суворо додержуваною ієрархією і елементом примусу відкидався, а натомість виставлявся ідеал, близький до анархічного. Програма „Народного Дѣла“ в політичній частині говорила про цілком анархічний тип політичної організації: „Вся майбутня політична організація — читаємо в ній — повинна бути ні чим іншим, як свобідною федерацією вільних робітників, як хліборобських так і фабрично-ремісничих артілей (асоціацій). І тому, в ім'я політичної свободи ми хочемо перш за все остаточно скасувати держави, хочемо викорінення всякої державности з усіми її церковними, політичними, воєнно-і цивільно-бюрократичними, юридичними, вченими (підкреслення наше — О. М.) і фінансово-економічними установами“. Анархічність цієї програми, писаної, як сказано вище, анархістом Бакуніном, полягає в свобідній федерації вільних робітників, тоб то федерування починається від окремих одиниць людських, тоді як „Громада“ починала федерування від фактично існуючих громад. Само собою, що в програмі „Нар. Дѣла“ не лишалося місця для жадної держави, яка, правда, в зовсім новій формі, в формі вільної спілки всіх громад України, але все-ж проглядала в „Громаді“: у останньої згадана вільна спілка представлялаб з себе певну політичну одиницю, входячу, разом з другими їй подібними в інтернаціонал федеральних національних вільних спілок. Поза тим в „Нар. Дѣлѣ“ поставлено домагання відносно знищення й наукових установ, про що в „Громаді“, яка на місце віри ставила позитивну науку, не могло бути й мови. „Вперед“, якого всі співробітники, крім самого Лаврова, були під впливом анархізму, не міг захищати принципу державности. Після признання його головного редактора, П. Лаврова, — „в Росії визнання необхідного... minimum державної влади,

роблене „Вперед-ом“, викликало невдоволення не тільки в рядах бакуністів, але й серед багатьох впередівців, що в теорії додержувалися принципів анархізму.⁸⁾ „Вперед“ вбачав „в міжнародній робочій державі без терену соціалістичний ідеал Інтернаціоналу“.⁹⁾ Тому й в програмі його знаходимо точку про „свобідну федерацію, як тип всякого „співжиття“.¹⁰⁾ Сказано це занадто загально і тому неозначено; виглядає на змушену, але все-ж таки федерацію. В програмі „Чорного Передьлу“ про обговорюване тут питання не згадано ані словом; але самий орган „Ч. П.“ названо органом соціалістів-федералістів і в першому його числі з 15. I. 1880 р. — редакція висловлюється за федерацією, як „свобідною організацією знизу догори“. В програмі „Народньої Волі“ федеративного елемента немає; вона глухо згадує лише, що в народі живуть традиції“ зачатків федерального устрою, та (в пункті „Г“ § 2) говорить, і то без точнішого означення, тільки про „широке областне самоуправління“. Лише програма „Робочих членів партії Народньої Волі“ йде виразно шляхом федералізму і навіть далі; в точ. 4—6 читаємо: „Державний устрій мусить ґрунтуватися на союзнім договорі всіх общин, кожна община в своїх внутрішніх справах вповні незалежна і свободна, а кожний член общини вповні свободний...; його свобода обмежується тільки в тих випадках, де вона переходить в насильство над другими членами своєї чи чужої общини“. Тут зазначився політичний вплив бакунінського анархізму, а наведені особливості — кожний член общини вповні свободний... надають їй прикмет анархії. В соц.-демокр. програмі „Освобождения Труда“ не було жадного натяку на федерацію; згадується тільки про провінціональні і общинні самоуправління.

Зроблене нами порівняння точок програм про політичний устрій показує, що програма „Громади“ консеквентно провела у себе федеративний (але не анархічний) принцип. Федерація закінчується в ній приєднанням громад України, як певного федерального політичного тіла, не до тої чи іншої з сусідніх федерацій, а до федерації цілого світу, тоді, як в програмі „Народньої Волі“ передбачується відняття влади у існуючого уряду і передача її Установчим Зборам, вибраним шляхом свободного, загального голосування..., після чого мало би повстати „Постійне народне представництво, повновласне у всіх загальнодержавних питаннях“. Отже таке народне представництво мало би бути організоване централістично і вирішати справи цілої держави, значить всіх нагродів, не виключаючи й України. Не загально-державні питання, ц. то дотикаючі поодиноких лише областей держави полишено компетенції „широкого обласного самоуправління“, а не національного. Подібний конституціоналізм, тільки ще більш централістичний, проглядає і з програми „Освобождения Труда“, що цілком відповідає централістичному характеру марксістського соціалізму. Там прямо говориться, що вони провадитимуть агітацію за „демократичну конституцію“, якаб забезпечувала активне і пасивне виборче право до за-

⁸⁾ П. Лавров. — „Народники-пропагандисты 1873—77 г. г. Матеріали для історії Русского соціал-революціоннаго движенія, № 5, 1895 г. Женева, стор. 253.

⁹⁾ Там же таки, стор. 256.

¹⁰⁾ Програму знаходимо там таки на стор. 123.

конодавчого органу і до провінціальних та обштинних органів самоуправління, передбачуючи оплату народніх представників“.

Переїдїм тепер до порівняння господарських частин програм. „Громада“ висловила ся ясно і недвозначно за переворот як в аграрній, так і в інших областях народнього господарства — за передачу природніх дібр і капіталістичних підприємств трудовим товариствам і хліборобським та робітничим товариствам, з усуненням найманої праці. Після програми „Народнього Дїла“ соціально-економічне визволення робочого люду полягало би в тім, що „земля мусіла належати тільки до тих, хто її обробляє своїми руками — хліборобським общинам; капітали і всі знаряддя роботи робітниками — робітничим асоціаціям“. Перед нами подібність постулату, хоч в „Народнім Дїлї“ тільки на цім і кінчається економічна програма, а в „Громаді“, як побачимо далі, вона має ще продовження; крім того в „Народном Дїлї“ відсутність нанятої праці відноситься тільки до робітничих асоціацій, тоді як в „Громаді“ ця вимога має загальне значіння. „Вперед“ дотичні питання збув загальником: що замість існуючого ладу має прийти інший, „якого підставою є принцип колективізму“ — от і все. Що цей принцип може розумітися по ріжному — річ ясна і очевидячки з тактичних міркувань його навмисне не конкретизовано. Програма „Чорного Передїлу“, як зауважено вже, обіймала тільки господарські питання, і то властиво однобоко аграрні.

Ось чому „скупчення головних сил „Общества Земли и Воли“ на селі з метою агітації на основі вимог земельного передїлу і організації народніх сил є одною з головніших задач“. Серед робітників думали провадити „агітацію на ґрунті поодиноких випадків невдоволення“, як от: страйк, зарібна платня, довжина робочого дня...¹¹⁾ „Громада“ домагалася переходу землі до селян, а капіталів до робітників, тоді як чорнопредільці — тільки переходу землі до селян; „Громада“ не розраховувала виключно на селян, як чорнопредільці, не мотивувала переходу земель до трудового селянства одвічними поглядами селянства (§ в) і не накликала до нього, бо сам той переділ, за Драгомановим, не уважала соціалістичним; не опирала колективізацію землі на обштинну форму землеволодіння (§ г); проектувала передачу капіталістичних підприємств товариствам і громадам робітників, тобто не тільки артілям, як виплоду обштинних звичок народу (§ д); визнавала і робітництво, або за цілком відірване від хліборобства, або звязане з ним, як з побічним зайняттям; врешті „Громада“ мала на увазі, як бачимо, не тільки аграрну революцію, але й індустріальну одночасно. Отже програма „Громади“ пройшла понад всіма соціалістичними тогочасними ортодоксально-народницькими поглядами.

В програмі „Народной Воли“ поставлено подвійне домагання: „передачі землі народу“ (§ 4) та „заходів, що мали би передати в руки робітників всі заводи і фабрики“ (§ 5). В програмі „Робочих членів партії Нар. Воли“ також як точка перша стоїть: „земля і знаряддя праці мусять належати всьому народу і кожний робітник має право

¹¹⁾ „Черный Передїл“, 2. сентябрь 1880; цитую „Памятники агитационной литературы. Т. I. „Черный Передїл“ — орган социалистов-федералистов. 1880—1881. Гос. изд. Москва. 1923.

ними користуватися“ — подвійність, відмінна одначе від тої, яка виступає в „Громаді“. В програмі всієї партії „Нар. Воли“ (як і в частині партії) земля передається не хліборобським товариствам і громадам, як то є в програмі „Громади“, а „народові“ чи „всьому народові“, що є річчю іншою і потребує роз'яснення. Щож до фабрик і заводів, то вони у „Нар. Воли“ передаються — і тут вже не послідовність, порівнюючи з точкою про землю“ — в руки робітників, а після програми „робочих членів“ — також всьому народові...

Нарешті програмою соціал-демократичної групи „Освобождения Труда“ ані аграрного, ані індустріального перевороту не зазначено; як було вже сказано, ця програма однобоко-політична, що різко відрізняє її від програми „Громади“, одночасно політичної і господарської. У піонерів марксістського соціалізму стоїть „ціль пропаганди сучасного соціалізму в Росії і підготовки робітничої класи до світового соціально-політичного руху“. „Група — читаємо ми в програмі — ані трохи не ігнорує селянства, що творить найбільшу частину працюючого населення Росії, але вона думає, що робота інтелігенції повинна бути скерована перш за все на більш розвинену верству цього населення, якою є промислові робітники.“¹²⁾ У чорнопередільців, як ми бачили, розраховувалося на селянина, але вони також ані трохи не ігнорували й робітника; а тут навпаки. Програма „Громади“ ж зразу ставить поруч себе інтереси обох цих клас, чим вигідно відрізняється як від тогочасного ортодоксально-народницького соціалізму, так і від тодішнього ортодоксально-марксістського соціалізму, започаткованого в Росії групою „Освобождения Труда“.

Продовжуючи господарську частину програми, „Громада“ уважає спільну власність і такуж працю кориснішими, але не згадує ані про способи переходу від приватної власності до гуртової, ані про те, як упорядкувати спільну працю і як ділити виследи її; це полишено на вирішення кожному товариству і кожній громаді з висловленою певністю, що розвага і досвід навчать не тільки спільноти праці і „розумному поділу її вислідів поміж самими громадянами, але й поміж громадами цілих країн і в цілому світі“. В „Народном Дѣлѣ“ про все це ні слова. „Вперед“ замість існуючого ладу, ставить інший, „побудований на засадах робочого соціалізму, якого основою є принцип колективізму: віддавай всі сили загальній справі, розвивайся в процесі цієї діяльності й бери від суспільности лиш не необхідне для свого існування і розвитку (підкреслене нами місце є вже принципом не колективізму, тільки комунізму. — О. М.). „Общезитіє“ (життя в громаді) для здійснення цього принципу — читаємо далі — вимагає: а) спільности майна, б) загального колективного труду для загального розвитку, в) солідарности всіх робітників.¹³⁾

Тут бачимо де-яку плутанину колективізму з комунізмом. Не сказано виразно, що розуміється під „спільністю майна“ і під „загальним“ (!!) колективним трудом; обійдено проблему розподілення і те, що новий устрій має бути складовою частиною всесвітнього. Одним словом формулки „Громади“ були загальнішими, а одночасно й свобод-

¹²⁾ Вже цитов. „За сто лѣтъ“, стор. 228.

¹³⁾ Вже цитов. Лавров — „Народники пропагандисти“ ст. 123.

нішими, бо дали тільки рямці, які мала запевнювати творчість майбутніх поколінь. Чорнопередільці, як спосіб переходу від особистої власності до гуртової, в обсязі землеволодіння, приймали земельний переділ, який передавби землі існуючим змельним общинам і колективізація т. ч. булаб переведена; про ніякі інші господарські проблеми: як бути з фабриками, з гуртовою працею, з розподілом продуктів, з позакраєвими зносинами і т. д. — нічого не згадано. Програма „Народной Воли“ даліше від таких загальників, як: „право народа на землю“, „самостійність миру“ (тобто общини. — О. М.), „земля народу“, „фабрики — робітникам — не пішла; в програмі-ж робочих членів цієї ж партії говориться, що на землях знаряддями праці всього народу праця має провадитися не поодиноко, а спільно (общинами, артілями, асоціаціями), при чому „продукти спільної праці мусять ділитися, відповідно до вирішення, між всіма робітниками, після потреби кожного“ (комуністична засада. — О. М.). Зрештою програма соц.-дем. групи „Освоб. Труда“ — про все це, як і взагалі про справи господарські, нічого не говорять.

Що до способу суспільного перевороту, то якраз програма „Нар. Дѣла“ нічого не говорить; „Громада“ стоїть на позиції загальної революції, але виключає терор; „Земля и Воля“, „Черний Передѣл“ — за аграрну революцію з терором; „Народная Воля“ заявляє, що хоче „відняти владу у існуючого уряду і передати її Установчому Зібранню“; а „по відношенню до уряду, як ворога, ціль оправдує засоби — говориться в її програмі під літ. „Е“, — тобто всякий засіб, ведучий до цілі, ми вважаємо дозволеним“... Тут, значить, мається на увазі і революція, і бунт, і терор, і „нечаївщина“ та „чигиринщина“. Програма „Робочої групи Нар. Воли“ про спосіб боротьби зовсім не згадує; а соц.-дем. група „Освобожд. Труда“ нічого не говорить про революцію, тільки про агітацію, і отверто визнає терористичну боротьбу з абсолютистичним урядом“. Таким чином що до метод в осягненні соціального перевороту „Громада“ мала свою власну позицію — всебічної соціальної революції з запереченням терору і засади: „ціль оправдує засоби“.

Подано тепер сумарично головніші точки програми піонірів українського соціалізму, порівнюючи з програмами тогочасного російського соціалізму в широкому розумінні.

Видвигнувши на першій плян політичну свободу, програма „Громади“ розвинула насамперед права людини і громадянина, про які в програмах тогочасних російських соціалістів зустрічаються або тільки глухі натяки („Народное Дѣло“, і „Рабочіе члени Народной Воли“), або ні слівця не має („Вперед!“, „Черный Передѣл“), або вони стоять на другім пляні і неповно охоплені („Народная Воля“), або ж вони є не вичерпуючі („Освобождение Труда“) і при тім в програмі, що зовсім не торкається економічних домагань.

Як друга частина політичних свобод, в „Громаді“ стоїть винятково широко формульована засада самоурядування (автономії) громад, федерування їх в межах України, „Вільної Спільки“, яка входить, як рівноправний член, в інтернаціональну федерацію. В „Народном Дѣлѣ“ кинута лише загальна формула і при тім федерації, починаючи від людських одиниць, а не громад; ще загальнішою вона представляється у „Вперед-і“; ані слова немає про неї в програмі „Черного Пере-

дѣла“, а „Народная Воля“ говорить не про федерацію, лише про „широкое обласное самоуправление“, тоді, як „Робочіє члени партії Народной Воли“ згадують про федерацію в дусі анархії; і нарешті в соц.-дем. „Освобожденіи Труда“ немає жадного натяку на федерацію, там згадуються тільки общинні і провінціональні самоуправління.

Економічний переворот в „Громаді“ виглядає, як переворот загальний, одночасно передаючий і природні добра і капітали громадам селян і робітників з усуненням найманої праці. Про подібний переворот думало і „Народное Дѣло“, тоді, як „Вперед“ обмежувався загальним натяком того роду, що на місце капіталістичного ладу має стати колективістичний; програма „Чорного Передѣлу“ однобоко-аграрна і суто народницька, розраховала на селянина; „Народная Воля“ стояла за передачу землі народові а фабрик робітникам, а „Робочіє Члени партії Народной Воли“ за те, щоб „земля і знаряддя праці належали всьому народу“, — і там і тут двосторонність перевороту, але відмінна від перевороту, як він виглядає в „Громаді“, де ті об'єкти передаються громадам і товариствам працівників. Нарешті програма „Освобожденія Труда“, як однобічно-політична, не говорить, ані про аграрний, ані про індустриальний переворот і працює лише з робітництвом. „Громада“ не подавала способів переходу від особистої власності до колективної, ані того, як упорядкувати спільну працю і як ділити висліди її, залишаючи ці справи до вирішення кожному товариству чи громаді. „Народное Дѣло“ обійшло ці проблеми мовчанкою, „Вперед“ натякнув на комунізм в розподіленні, полишивши неясности в окремих виразах, „Черный Передѣл“ — на земельний переділ, „Освобожденіе Труда“ — зовсім не торкнулося тих питань, „Народная Воля“ збула їх загальниками, які нічого не дають, а „Робочіє члени“ — виставили комунізм в розподіленні.

В способах соціальної боротьби „Громада“ займала позицію всебічної соціальної революції, не визнаючи терору і засади: „ціль оправдує засоби“.

Переведене порівняння виказує нам, що програма „Громади“ була не тільки вповні оригінальна, але між іншими сучасними програмами, не дивлячись на зконденсованість, всебічніша і краще ніж інші пристосована до потреб України.

VIII.

В наступній праці, „Ремесла і хвабрики на Україні“ (1880, ст. 148, 8°), природник, лікар і революціонер Подолінський 50 літ тому назад дав історичний огляд розвитку індустрії взагалі в старім світі і на Україні з особна, для свого часу дуже вдалий, довівши його до 80-х р. р. Можна було сподіватися, що це буде агітаційно-пропагандистична книжка. Про те навпаки автор всюди витримав серйозно-науковий тон викладу, послуговуючись індуктивною метою і користаючи головно з теорій Маркса та Д. С. Мілля. Та на загал дана праця має в більшості не теоретичний, а описовий характер з наведенням вкнці соціального ідеалу автора.

Починає він її (розд. I) від початків людської праці, з тих передісторичних часів, коли людина ще мало відріжнялася від подібних до неї звірячих істот, з епохи, яку можна представити собі на підставі археології і спостереження побуту досі живучих відсталих племен. Серед археологічних даних наводить він і українські матеріяли, які тоді вже існували. Колиб шукати неповноти в цьому розділі, то можна-б вказати на те, що про існування мануфактурної форми виробництва в античнім господарстві Греції і Риму можна нині говорити зовсім певно.

В розділі другім про ремесло в добу рабства, кріпацтва і цехів — спочатку освітлено появу ремесла і подано його поділ на основі одержування „додаткової вартости“; потім показано, чому невідільна праця мусіла впасти та чому занепаз також цеховий лад. Український матеріал про ремесла і цехи, який відноситься до ранньої історії України, взятий між іньшим з праць Антоновича (про міста), не втратив інтересу й до нині. Можна-б зауважити, що назви гільдій в середніх віках не завжди відносилися тільки до об'єднань торговців, як то є у автора, а іноді й до ремісничих об'єднань і що тому протиставлення гільдій як організацій купців, цехам ремісників не завжди відповідає тодішньому станові, і є, ми сказали-б, модернізованням.

В третім розділі розяснюється взаємовідношення між працею і капіталом, що є єдиним чисто теоретичним розділом в книжці. По розясненню природи „додаткової вартости“ вказано на загальну тенденцію зарібної платні падати до фізичного рівня прожиття робітника, що й названо за Лассалем залізним законом зарібної платні. Далі відмічено, що в боротьбу між працею й капіталом стало вже втручатися державне законодавство і, нарешті, перевірено теорію населення Мальтуса, привівши до цього й український матеріал. Нині можна квестіонувати прийняту ним тенденцію спаду зарібної платні до фізичного

мінімуму існування, що уважалася за вірну його попередниками-економістами і соціалістами (Лассаль, К. Маркс) — на підставі обсервації господарського життя першої половини XIX віку. Можна вказати, що не досить підкреслено соціальне значіння організації сил — капіталістів і робітників — в справі розподілення витворюваних цінностей. Але в супереч Мальтусові, Подолінський слушно зясовує бідність не тим, що людство скорше збільшується, ніж зростають засоби прожиття, тільки соціальним ладом: „неправдивим упорядкованням праці і усього господарства“. Пояснення це робить честь вдумливості Подолінського. На тому ж, як відомо стали, незалежно від Подолінського, деякі пізніші економісти і зокрема визначний український і світовий політико-економіст М. Туган-Барановський.

Розділ четвертий присвячений є виключно ремеслам всієї України. Починається він цікавою вказівкою на те, як в був. Росії і на Україні кріпаки XVIII і першої половини XIX віку заводили в своїх маєтках ремесла, ніби воскрешаючи „вотчинне“ походження цехового ремісництва середніх віків. Говориться в цьому розділі про національність ремісників, про рядчий і артільний спосіб у використуванні і оплаті їх праці; подана статистика ремісників по окремих категоріях, наведені умови праці, бариші (зиски) хазяїв, бідність ремісників і т. д. Можна-б вказати на те, що випадки, коли майстри (а не учні й не підмайстри) „роблять по майстерським хазяїнів, не належать до ремісництва, яко форми виробництва, а до мануфактури; теж змова хазяїв супроти робітників не називається нині „стачкою“, як це читаємо у автора, правда в допису з місць), а тільки локаутом.

Розділ пятий відведено мануфактурам України — соляній, кам'яноугольній, нафтовій, цегольняній, тютюневій, смоляній, олійній, шкіряній, свічковій і т. д. Своєманітність в організації робить форми цих закладів часом переходовими і тому автор вповні слушно зауважує, що може дещо можна було-б віднести до ремесла, і дещо до фабрики. Коли на соляних озерах коло Одеси „артільщик сам від себе наймає робочих і з ними рохитується“, то перед нами вже не артільщик, як названо його автором, а підрядчий. Опис побуту робітників на цих промислах (стор. 95), зроблений автором, дає класично-жахливу картину, що проситься в історію народнього господарства України.

Зрештою шестий розділ говорить про фабрики на Україні. Вклад цього розділу розкриває нам одну важливу рису світогляду Подолінського. Говорити про фабрику, значить говорити про капітали на Україні. А треба мати на увазі, що пореформений час, 70—80-ті і навіть 90-ті роки в був. Росії були добою гарячої полеміки на теми розвитку капіталізму в Росії. Старі народницькі кола і кола до їх ідеологічно зближені ставилися скептично до проникнення капіталізму на загально-російський ґрунт. На сторінках „Современника“ Чернишевський, а в „Отечественных Записках“ (1868 р.) Єлісєєв ставилися до того процесу повздержливо чи навіть негативно, Михайловський (в р. 1873) вказував на сумні наслідки для народу від розвитку капіталізму. Старе народництво вірило в окреміш, своєманітний шлях розвитку тогочасної Росії з поминенням капіталістичної фази, а з переходом, завдяки питомим російському народові природнім колективам (общині та артілям), безпосередньо до вищої суспільної форми, до соціалізму. Наскільки цей погляд був значно поширений, можна судити

по тому, що Туган-Барановський з полемічних цілей проти того напрямку навіть написав свою знамениту працю „Русская Фабрика“ (1898). Подолінський не міг про все те не знати; одначе розділ про фабрику написав не під народницьким впливом, а навіть з повним ігноруванням тієї суперечки. Вказавши на перші типи машин в античнім світі (водяний млин), на зауважену ще Марксом прикмету машини нових часів, а саме те, що вона заступає робітника, та що впровадження машин не полекшено праці робітників (наводить відому іронію Д. С. Мілля), Подолінський дає, на основі власних одвідин, опис великої, виробляючої залізо, фабрики Крезю в середній Франції, наводить умовини праці на фабриках взагалі, зазначаючи, що тут машини поставлено на службу „де-яким людям-фабрикантам“, а не „людям взагалі“, та вказує на нищення фабриками ремісництва, на руйнуючий вплив машинізму для життя і здоров'я працівників. Після цього він переходить до проникнення машин в хліборобство на Україні, а потім до капіталістичних закладів у нас — до цукроварень. Наводить статистичні матеріяли „сахарень“ для 1874 р., обговорює умови цукрового виробництва й найму та оплати наймитів у ньому, не позбавлені інтересу до нині; після тієїж програми він обговорює виробництво винокурень, пивоварів, млинів, залізних і чавунних (виробляючих сире залізо) заводів — одним словом — всіх тих підприємств, що тоді вже існували на Україні. Він наводить дані про існуючі на Україні капіталістичні фабрики і заводи, подає, на основі статистичних матеріялів, факти, цілковито поминаючи суперечку що до шляхів розвитку. Очевидно, для нього безсумнівним був факт капіталістичного розвитку, який, після його даних, Україна вже тоді переходила. Це має значіння для означення соціально-економічного світогляду Подолінського: якби він почував себе в річищі ідеології старого народництва, то в тій чи іншій формі він себе виявив би, і того годі булоб не помітити саме в цій частині та й в цілій праці.

Досі автор говорив про існуюче, а далі (в останньому сьомому розділі) він переходить до бажаного, до своїх кінцевих поглядів, до свого ідеалу, до питання про соціальну перебудову індустрії.

В дусі Маркса, існуванням наємної праці і недоданням робітнику частини виробленого продукту, він зясовує появу непрацюючих клас і накопичення багатств; разом з тим сама праця стала товаром, котру робітник під загрозою голодної смерті є приневолений продавати. Отже „треба, щоб робітники мали в своїм власнім розпорядку весь здобуток своєї праці“ (стор. 144). Але, якби земля і капітали перейшли до дрібних самостійних господарів, а залишилася-б конкуренція (він говорить: „боротьба господарська“), то все це довго не вдержалося-б; знов прийшлоб до користання однією людиною з праці другого. Тому — каже він — „треба так впорядкувати працю людей, щоб навіть таке користання й наступити не могло“ для того „треба звязати користь усіх людей до купи“. „Коли здобуток хлібом, худобою і іншим добром належатиме рівно всім людям, котрі працювали над його добуванням, тоді ніколи — каже Подолінський — один чоловік не покориствується працею другого. Так само і при всіх здобутках ремісницьких, мануфактурних, фабричних“. Ми зробили в наведенім уступі два підкреслення, аби тим відзначити, що тут автор проектує розподілення витвореного продукту (здобутку) між тими, хто працював „над його

здобуванням“, що є поворотом до тези: „кожному після праці“. Хоч проєктуючи рівний розподіл між працюючими, тобто оцінюючи кожну працю однаково (чому це так, ми дізнаємося з пізнішої його праці „Громадівство і теорія Дарвіна“), він тим самим не станув на засаді „права на повний продукт праці“, тобто не прийняв нерівності в оплаті праці. З ранніх соціалістів противником права працівника на свій повний продукт праці виступив Пеккер, уважаючи, що не у виробі проявляється заслуга людини, а в її добрій волі; крім того й не вбачав можливим його зреалізування. Цікаво, що й проф. Антон Менгер значіння того права вбачав тільки в негачії правности нетрудових зисків. „Ми бажаємо такого впорядкування праці“ — пише П—ий (ст. 146), повторюючи і в цій книзі тези своїх попередніх творів: „Земля повинна належати до громад людей, котрі на ній працюють, так само, як і струменти, машини, будинки потрібні для хліборобства. Тільки громада людей вкупі може упорядковувати гарне, велике машинне хліборобство, найкорисніше по здобутку і найлегше по довжині і тяжкості праці“. Висловлюючись за господарюванням громадою, як найкориснішим під оглядом видаєності П—ий вертає одначе до того, що казав в „Паровій Машині“ та в супереч до свого становища зайнятого в книжці „Про хліборобство“, не бачить „великого лиха“ в дрібних, мужицьких, самостійних, особових хліборобських господарствах, „де хазяїн робить сам без наймитів, „бо в їх нема тіршої неправди: користування чужою працею“. Туган-Барановський, визначний; теоретик соціалізму — сказав якось, що з практичних мотивів, з огляду на звичку трудових селян триматися свого господарства, прийдеться при переході до соціалізму їх залишити. Ми нині знаємо, що трудові селянські господарства не одержують ренти. У нас є вже й інші, нові аргументи за таке відношення до селянства, яке вказане було Т.-Барановським і до якого вернув таки Подолінський, не зважаючи на різко негативне відношення до селянських господарств модного тоді марксистського соціалізму.

„Так само — читаємо тут, як і в попередніх його творах, — всі ремісничькі майстерні, мануфактури, фабрики повинні належати до громад тих робітників, котрі на їх працюють“... При тім „кожний працюючий чоловік — читаємо далі — повинен мати вільний доступ, на рівних з усіма правах, в громаду такої праці, до якої він має найбільше прихильності, або навіть і до кількох громад, коли він бажатиме працювати ріжну роботу“. І про дрібні самостійні, хоч і особові, але трудові ремісничі господарства, він є тойж думки, що й про дрібні хліборобські; він не бачить в них „великого лиха“, бо вони не користуються чужою працею. Але як сільські, так промислові господарства, „на котрих є хоч один наймит, мусять бути повернені в громадські“. „Думаємо теж, — каже він — що дрібні особисті хазяйства не дуже довго вдержаться поруч з громадськими“, — очевидно, через більшу вигідність громадських господарств, в чому він був глибоко переконаний. „Про впорядкування громадського господарства“ він сподівався поговорити іншим разом, як також думав дати ще „розмову про торгівлю“ (91). На жаль цих намірів він уже не здійснив.

Такий зміст цілої праці Подолінського. Своїми поодинокими критичними увагами що до першої частини — (їх можна би було збільшити) — ми зовсім не думаємо зменшити її високої для свого часу вар-

тості, в багатьох місцях інтересної й досі. Це — праця, попри котру не може пройти історик промисловості на Україні, перша українська праця з економії і політики нашої української індустрії.

Під оглядом висловлених ним поглядів на соціалізм (в широкому розумінні) мусимо признати важними три точки: а) прийняття засади розподілення „після праці“, б) вільність доступу, а значить і складу промислових громад та в) толерантне відношення до трудового типу дрібних індивідуальних підприємств як в сільському господарстві, так і в індустрії.

Сполучуючи всі ці прикмети, і приймаючи на увагу, що необхідно підставовою в організації суспільства і господарства одиницею є у П—кого громада працівників, однаково в кожній галузі народнього господарства, — можна позицію Подолінського в справі перебудови індустрії означити також, як федеральний соціалізм, хоч і з ухилами від федералізму до анархії чи до лібералізму (це виявляється в залишенні індивідуальних трудових господарств), і від соціалізму до комунізму (в рівній оцінці праці). Перед нами творчі шукання смілого конструктора нової будови в амплітуді досить тісній, що не дають ригористичного чистого стилю, тільки певні мистецькі добудови й комбінування форм.

В наступних працях з тогож таки 1880 року, як і завжди, коли йому доводилося писати в прихильних для свободи слова умовах, він все маніфестує себе соціалістом взагалі, але відносні теми не давали приводу до конструктивних деталізацій. Такими є два слідуєчі його твори, в котрих він також ставить свій талант і природничі знання до послуг соціалізму в широкому розумінні без детальніших контретицій.

IX.

Це насамперед науковий твір Подолінського, що в українськiм перекладі має назву: „Людська праця і єдність сили“. Він звернув на себе увагу К. Маркса та Енгельса, які його обговорювали, як оригінальне „відкриття“. Ми користуємося тут перекладом з німецького тексту цієї праці та доданими до нього відмінами французького тексту, які знаходимо в книжці М. Грушевського „З починів...“ Разом з тим ми вважаємо слушним природничо-економічну теорію, встановлену трицятьлітнім „громадівцем“ Подолінським пів віку тому назад, порівняти з сучасними поглядами на подібні проблеми. В тій цілі візьмемо, наприклад, концепцію старого і визначного в області російської астрономії проф. В. Р. Вільямса, ставшого кілька літ перед висловленням дотичних поглядів в ряди комуністів.

В цій праці, до якої ми переходимо, а яку дуже тяжко реферувати, Подолінський виходить з теорії про однастайність сили, про сталість енергії: енергія це „здібність розвивати силу“. Будучи постійною величиною, енергія всесвіту має ріжну кількість в його поодиноких частинах: сонця мають її більше, ніж планети і передають свою енергію останнім в формі світляних, теплових та хемічно-ділаючих промінів. При тiм існує тенденція всіх інших форм енергії, крім теплової, перемінюватися в теплову енергію, яка є найбільш постійною, бо найтяжче трансформувється. В приміненні до нашої планети, цебто до земної кулі, перемінна енергія нашого сонця є майже єдиним джерелом всіх корисних для людей сил. Одначе, „роподіл тих сил для задоволення потреб органічного світу взагалі, а людського роду зокрема, не все корисний“ і „найбільша частина фізичних сил на поверхні землі пробуває в стані, дуже далекому від найкориснішого для заспокоєння людських потреб“. Признаючи, „що нічого не може бути створено працею, та що її мета і корисність полягає лиш у перетворенні певної кількості сил“ — думка, якою, додамо від себе, була скорегована колись доктрина фізіократів — автор гадає, що людство може, до певної міри, викликати в тому розподілі сил такі зміни, які уможливають виужитковання на користь людей більшої частини енергії всесвіту; бо „праця людей може в своєму кінцевому результаті нагромаджувати більшу кількість енергії, ніж її треба для втворення робочої сили працюючих“.

Скільки енергії, яку сонце своїм промінням передає нашій землі, в певній частині повертає назад у всесвітні простори, а в другій, улягаючи певним перемінам, не повертає назад, а нагромаджується на землі, приймаючи форми, які на певний час хоронять її від випромінення. Проміння сонця, сягаючи до рослин, не відбиваються в такій мірі, як пада-

ючи на пісок, або голий камінь, а тому саме через рослини ми одержуємо нагромаджену енергію, при тій „вищого ступня, котра може зберігатися сотки літ, посідаючи здібність до дальших перемін“... Так казав Подолінський в 1880 р., а ось що читаємо у проф. Вільямса у 1929 р.:

„Основним джерелом енергії на земній кулі є кінетична енергія соняшного проміння“. В сільським господарстві „кінетично-діюча енергія перетворюється „в скриту, концентровану, потенціальну енергію органічної річовини, яка служить єдиним і незамінним джерелом енергії, що лежить в основі всіх проявів життєдіяльності людства від найелементарніших зоологічних потреб кожної людини до найвищих проявів її художнього і наукового інтелекта“. „Джерелом енергії людського організму є безперервне руйнування в ній органічної річовини через спалювання за допомогою дихання“).

Так говорить новітній автор на ту тему, що й Подолінський. За ріжним формулюванням проглядає в суті річи та сама думка. Проф. Вільямс говорить лише про „кількісний приплив соняшної енергії, який ані збільшити, ані зменшити люде не можуть. З того вільного припливу частина енергії схоплюється та нагромаджується на поверхні земської кулі, що в значній мірі залежить і від діяльності людей.

Про цей процес доловення і нагромадження соняшної енергії Подолінський міркував так:

„Скількисть енергії сонця — каже він — котра перемінюється в вільне хемічне сполучення, або в механічну працю... при певних умовах може підпадати впливові діяльності людей“, людина може певними, від її волі залежними діланнями, збільшити кількість нагромадженої енергії ростинного життя. Це досягається поширенням ростинних культур і їх поліпшенням, оберненням багон і пустель в культурні площі і т. д. Звірята розпорошують енергію і тому, скорочуючи кількість шкідливих звірят, досягалося тої цілі, збільшення енергії сонця, затриманої на поверхні землі. З розвитком культури спостерігається загальне збільшення на поверхні землі здатної до переміни енергії і кількості харчових матеріалів, що залежить від праці, виконуваної людьми та уживаними до того домашніми звірятами. Це твердження П—ський доводить обрахунками, в основу яких положена аграрна статистика Франції. Він підраховував, що сам собою без примінення праці вирощий ліс нагромаджує що року на кожному гектарі 2.295.000 одиниць тепла (кальорій), натуральні луки більше 6.375.000 кальорій; а штучні луки, тоб-то на вирощення яких затрачена праця, нагромаджують ще більше, а саме: 7.905.000 кальорій тепла. Завдяки праці, ріжниця виносить що року 1.530.000 кальорій на гектар. Автор порівнює блянс затрати праці в кальоріях і приріст енергії та знаходить, що кожна одиниця тепла, зужита на вирощення штучних луків, дає надвишку в прирості енергії на 40 одиниць. При культивуванні пшениці кожний гектар дає річно ще більше, ніж штучні луки, а саме 8.100.000 кальорій, але кожна одиниця тепла в формі праці, ужитої на управу пшениці дає нагромадження енергії рівне — 22 кальоріям, отже надвишку в 21 одиниць тепла. Очевидно дана надвишка енергії, реалізована в певній сумі поживних і опалових матеріалів, повстала зав-

¹⁾ Проф. В. Р. Вільямс. — „Вопросы повышения урожайности и реконструкции сельского хозяйства“, Москва, 1929.

дяки „праці людей і звірят“. Від цього висновку приходить П—ський до своєї дефініції праці.

Праця, каже П—ський, „се таке зуживання нагромадженої в організмові механічної і духової енергії, котре має своїм наслідком збільшення загального бюджету енергії земної поверхні“. „Се збільшення енергії може повстати або безпосередньо, через переміну нових скількостей соняшної енергії в переминоздатні форми, або також посередньо — через охорону її від розсіяння“... (це праця кравця, шевця, будівничих і т. д.). „При такім розумінні корисна праця може бути признана тільки людям і деяким звірятам“..., а не руху повітря, не текучій воді, ані рослинам, ані машинам. „Навіть нервова праця людини лише через те стає корисною для людства працею, що вона доводить до певного мускульного напруження“. „Єдина корисна праця — єдина, яка дійсно збільшує скількість енергії в розпорядженню людства, це праця мускульна“ (останнє речення з французького тексту). Переходячи до фізичної праці звірят і людей..., каже автор, не легко означити зовсім певні межі корисної праці, але в кожному разі для того слід не забувати, „що під словом „праця“ належить розуміти певну „позитивну діяльність“ організму, яка своїм неминучим наслідком має нагромадження енергії“, і що „пасивні факти“, як напр. факт смерті..., ніколи не можуть належати до категорії праці“. Аналогізуючи, він до пасивних фактів відносить і заощадження людей, гадаючи, що в такий спосіб йому вдалося збити політико-економічну (в обсягу розподілення) теорію повстригання, як теорію негативної праці. „Бо праця — поняття позитивне, котре полягає в такім виладуванні механічної і психічної енергії, яке своїм останнім результатом має збільшення нагромадження енергії“.

Дійшовши до природничо-технічного опрeдeлення праці, автор далі каже: „Строго беручи, тільки людське рільництво оправдує нашу дефініцію праці. Бо фактично один гектар землі в диких степах або пралісі без співділення людини продукує річно лиш певну обмежену кількість в десять або двадцять разів. Певно, що людина не творить ні матерії, ані енергії. Матерія вже повністю містилася в землі, в насінні і в атмосфері, — всю енергію дало сонце. Але, дякуючи співділанню праці людини, один гектар землі, через приріст на ній рослин, — міг згромадити вдесятеро більшу скількість енергії проти того, скількиб її згромадилось без цього співділення...“ При цьому „науково поставлене рільництво може рахуватися одним з найкращих прикладів дійсно корисної праці, цебто такої праці, котре збільшує скількість соняшної енергії на земній поверхні“).

Енгельс в листі до Маркса (з 22. XII. 1882) про це місце в праці Подолінського каже так: „...,нагромадження енергії працею відбувається властиво лише в рільництві..., натомість у всіх галузях промисловости енергія просто виладовується... Отже старий економічний факт, що всі

*) Тепер (1930) уловлення, надбання і використання енергії соняшного проміння удосконалюється шляхом примінення ультра-фіолетового проміння. Від освітлення тим промінням молока збільшується в ньому кількість вітамінів. А берлінський вчений Ф. Гільдебранд знайшов спосіб через освітлення насіння деяких рослин (редьки, соняшника, помідора і ін.) інфра-червоним промінням у два рази скорочувати період дозрівання тих рослин. Коли цей спосіб вдасться прикласти й до насіння хлібних рослин, то людство зможе одержувати що року два урожаї.

промислові продуценти мусять жити з продуктів рільництва, скотарства, ловецтва і риболовства, можна, коли хотіти, представити, як фізичний факт, одначе, ледви чи багато з того вийде“.

Що з того вийде і чи багато того вийде — додамо ми від себе — це вже інша річ. З того, наприклад, виходить, що Подолінський приписує Енгельса признати виключну роль сільському господарству, як такому, що єдине має здібність нагромаджувати енергію. Те саме признає нині й комуніст, проф. Вільямс, коли каже: „Базою народного господарства... може бути тільки сільське господарство, витворююче основу всего життя — енергію“. Або ще в таких виразах: „Завдання сільськогосподарс. виробництва означає і його істотні властивості, які різко відрізняють його, як окрему категорію, від інших виробництв. Воно досі представляє собою єдине виробництво, що достарчає людству життєву енергію“³⁾. — А з того ще й виходить несподіванка для деяких авторів, з окрема марксистів й комуністів, коротко індустріялістів, а саме: підтвердження поглядів фізіократів про першєнство рільництва серед інших галузей народного господарства. І воно навіть завойовує місце в практичній економії.

Отже людська праця в рільництві, — так розвивається далі думка Подолінського — сприяє накопиченню і розподілу енергії. А звідкіль береться в людському організмі здібність до праці, енергія, потрібна для праці? Пожива через вільне хемічне сполучення насичується в організмі вдихуванням киснем, перемінюється в тепло і певна частина тепла переходить в механічну працю. Людський організм працює, як свого рода людська машина...

Добачаючи в людській тілі свого рода машину, П—ський дошукується для неї економічного коефіцієнту (під яким розуміють число, означаюче відношення працездатности машини до зужитого нею тепла), тоб то процентову скількість переміненого в працю тепла. В дальших міркуваннях, над якими ми не будемо зупинятися, він прийшов до висновку, що „людський організм, як термічна — вправлена в рух теплою — машина, працює з економічним коефіцієнтом = $1/10$; тоб то: людина має змогу перемінити в мускульну працю $1/10$ всієї, поживою достарченої, енергії“. Ідеальної машини, яка перемінювала би тепло в працю, а потім працю в тепло, даючи таким чином замкнений операційний цикл, — зазначає він — механіка ще безсильна сконструувати. Але людська машина (тоб то людський організм) і є цим ідеально досконалим типом машини; вона не лише перемінює тепло і інші фізичні сили в працю, але й навпаки, пророблює відворотний операційний цикл: перемінює працю в тепло і в інші фізичні сили. Людська машина творить нові жива..., будує нові машини..., одним словом людство творить матеріал і елементи, необхідні для продовжування його праці“. При тім ступінь досконалости людської машини залежить не тільки від її економічного коефіцієнту, але ще більше „від здібности виконувати відворотний операційний цикл, цебто перетворити свою працю в збір фізичних сил, необхідних для заспокоєння наших потреб“. Потреба дикунів заспокоюється легше, а праця їх менше продуктивна, ніж праця цивілізованих людей; дикуни жие переважно продуктами природи, тоді, як цивілізована людина заспокоює свої потреби продуктами своєї праці і т. ч.

³⁾ Тамже, ст. 72, 76 та 79.

веде нагромадження на земній поверхні енергії, якої скільки не менше, як у 10 разів перевищує силу її мускулів". Умови праці мертвої машини не залежать безпосередньо від праці цієї машини, від її прикмет, вони стоять в безпосередній залежності від фізичної (мускульної) праці людини, котра ними керує, постачає матеріал, витворює тепло. Натомість, умови праці... людської машини можуть бути означені доволі докладно. Степень, в якій наші потреби можуть заспокоюватися через нагромадження енергії, залежить від низки факторів, з яких найважливіші — „запас енергії на поверхні землі, скільки людей, розмір їх потреб, продуктивність їх праці, цебто, їх здібність збільшувати нагромадження енергії". Праця не витворює жадної матерії, й коли говориться про продуктивність праці, то вона полягає лише в тому, що щось також не створене працею — прибуває до певного предмету. Це „щось" на думку Подолінського — „власне енергія". І „єдиним засобом, який дає людині змогу в яким небудь випадку збільшити кількість енергії, являється уживання її робочої сили"... Отже для Подолінського праця і при тім мускульна є єдиним збільшувачем кількості енергії.

Зі щойно наведеного він робить такі висновки:

„1. Загальна скільки енергії, одержуваної від поверхні землі, з її нутра і від сонця, поволі зменшується, але одночасно з цим збільшується нагромадження енергії на поверхні землі.

„2. Це збільшення відбувається під впливом праці людей і звірят. Під працею ми розуміємо кожне зуживання механічної або фізичної сили людей або звірят, яке веде до збільшення бюджету енергії на земній поверхні.

„3. Людина розглядана, як термічна машина, має певний економічний коефіцієнт, який зі зростом потреб чоловіка все зменшується.

„4. Але одночасно з цим продуктивність праці зростає в вищій мірі, ніж зменшується економічний коефіцієнт і т. ч. потреби задовольняються легше і в більшій кількості.

„5. Доки людина має змогу розпорядитися такою кількістю хемічних сполучень і вільної механічної праці, що кількість перевищує її власну силу стільки разів, скільки знаменник економічного коефіцієнта більший від числівника, — доти існування людства матеріально забезпечене".

Вкінці він ставить питання: „які способи уживання людської праці найкращі, щоб як найбільшу частину сил природи притягти на задоволення людських потреб?" І відповідає: „ті, які дають найбільше нагромадження енергії на землі.

Перебираючи їх конкретно — він переходить часи первісні, потім час рабства, кріпацтва та капіталізму, як етапи нагромадження енергії на землі. Говорячи про капіталістичну систему і її блискучі результати, він пояснює їх (далі ми йдемо за французьким текстом) не капіталом (як історичною категорією — О. М.), тільки акумуляцією праці минулих поколінь робітників, або „асоціацією" (кооперацією) робітників сучасності". Сам капіталізм, як такий, в часі криз (ним самим викликаних) викидає тисячі робітників на вулицю, тоб-то розсіває енергію в астральні простори. Колиж капітал привів до „нової акумуляції енергії на землі, то завдяки тільки затраті певної кількості мускульної праці". Без певної кількості її ніколи не можна буде зовсім обійтися

і тому тільки працю, а саме мускульну, можна вважати підставою для дефініції цінності продукції і що т. ч. вона повинна увійти, як головний елемент, в кожну соціалістичну теорію справедливого, або — що є теж саме — точного розподілу продуктів. „Цей висновок — каже автор — засуджує на смерть кожную систему продукції, окрім соціалістичної“.

І він далі доводить, що „соціалізм, це спосіб продукції, який може акумулювати найбільш соняшної енергії на землі, або може задовольнити всі потреби людства..., дає найбільш шансів для трівого поступу, який приведе поволі в цілім світі до гармонійного і мирного способу життя“... Бо гуртова праця і продукція за соціалізму корисніша, з погляду акумуляції енергії, від індивідуальної; машини, замість бути „смертельним знаряддям в руках кількох привилеєйованих проти пролетарської більшості“ стануть справжніми органами соціального організму; кожне нове поліпшення у великій промисловості не позбавлятиме праці певної кількості робітників і з викиненими робітниками не розсіватиме даремно енергії, а навпаки її запаси збільшуватимуться, — години праці робітників зменшуватимуться, а це лишатиме вільний час для нової продукції, або освіти, мистецтва, розваги і т. д.; в обміні „ціла неробуча і ненажерлива кляса комерсантів буде попросту знищена“...; вищий... рівень поживи і її рівномірний розподіл дасть зріст мускульної нервової сили..., звідки — „новий зріст промисловості, нова акумуляція соняшної енергії на поверхні землі; поліпшення гігієнічних умовин підійме „живучість, а разом з тим продуктивність людського організму“...

Такий є, ширше нами зреферований зміст твору Подолінського „Людська праця і єдність сили“. Сам він їв листі до К. Маркса за 8. IV. 1880) дивився на нього, як „на спробу погодити додаткову працю (Mehrarbeit) з сучасними фізичними теоріями“. Енгельс з приводу тої спроби в листі до Маркса (за 11. XII. 1882) висловився між іншим так: Дійсне відкриття Подолінського „лежить в тому, що людська праця може довше задержувати соняшну енергію на поверхні землі і примушувати її ділати, ніж це було б без неї. Але всі витягнені ним звідти економічні виводи помилкові“... „Вкладену в продукт працю найчастіше зовсім не можна виразити в одиницях теплоти..., ...обчислити за коштами продукції цінність енергії молотка, труби, голки — цілком неможливо“. З ходу думки Подолінського прямо виходить, що загальною мірою господарських цінностей могла би бути одиниця енергії і нею означувалибся також кошти виробництва, а не за коштами продукції цінність енергії, — про що говорить Енгельс, взявши на увагу відворотний бік відношення. Але тим він висказав своє скептичне відношення й до прямого висліду Подолінського. „Зі свого дуже цінного відкриття — закінчує свій лист Енгельс — Подолінський зійшов на манівці, тому, що хотів знайти новий науково-природничий доказ для слушності соціалізму і через те фізичне змішав з економічним“). Таку оцінку теорії Подолінського дав Енгельс вже в часі її появи.

Як бачимо, він знайшов у ній і „дуже цінне відкриття“, — того вже вистарчить без огляду на її хиби. Поступ науки так і відбувається,

4) Уступи з листування ми цитуємо по прилогах (в перекладах) до публікації М. Грушевського — „З починів“...

що за купами хиб зостануться зернята правди. Коли погодитися з думкою Енгельса, що висновки Подолінського є хибними, то прийдеться всеж таки признати, що вони є хибні в тій самій мірі, що й погляди та теорії інших соціалістів, в тім числі й класиків марксизму. Подолінський не раз підходив, як ми бачили, в своїх попередніх працях до проблеми безгрошового господарства а тому й висновок цього твору його: що господарська цінність може мірятися одиницями теплової енергії — зовсім логічний і послідовний. Енгельс в обережній формі дав зрозуміти, що обчислити цінність поодиноких господарських предметів в тих одиницях найчастіше (підкреслення наше — О. М.) зовсім не можна“. Мав рацію. Тільки те саме доводиться сказати, напр. й про одиницю суспільно-необхідної праці, мірник цінности в теорії Маркса та Енгельса. І це обов'язує не лише теоретично, але не витримало й до-свіду.

В большевицькому періоді Східно-Європейської революції, на роки 1917—21 припадає відмирання грошової системи. Разом з тим стала надзвичайно актуальною проблема вироблення якоїсь іншої одиниці виміру цінности, якогось другого генерального знаменника. При тім однаке одиниця суспільно-необхідної праці не мала за собою таких аргументів, щоб бути прийнятою. Серед різних мірил цінностей, які тоді видвигалися, ця одиниця стояла в довгій низці інших, дискутованих мірників; пропонувався „еталон“, „енед“, „тред“ і т. д. Деякі з тих мірників сходили й на думку Подолінського: це „найрадикальніші проекти М. Смітової та С. Клепікова. Вони, сформувані в дуже загальних виразах, яко шкід, подавали технічні ознаки для судження про господарювання. Після М. Смітової всі затрати в продукції: „праця, механічна і тепла енергія, сирівці й помічні матеріали та знаряддя продукції — можна звести і вказати як енергетичні затрати, вимірювані за допомогою загальної енергетичної одиниці, від якої через „комбіновану трудо-енергічну одиницю“ може й можна буде прийти колись до мірника — „человѣкомінуты“... Другий автор, С. Клепиков в основу обрахунків так само пропонував покласти „поняття енергетичної затрати“, що представляє собою сукупність затрат складної людської праці і рушійно-теплової енергії, виявлених в одній енергетичній одиниці, витраченій на виріб даного продукта. Фахові економісти піддали ці і всі інші проекти знищуючій критиці⁵⁾ Всі вони скінчилися, як знаємо, поверненням до „буржуазного“ мірника, до грошей (червонця). З того не випливає, що ті проекти взагалі пропали марно: вони глибоко повчаючи.

Вимір в енергетичних одиницях знайшов собі м. ін. вже узнання в сільському господарстві (і в куховарстві). Вперше поставив цю проблему трицятилітній Подолінський в 1880 р.

Можна, розуміється, разом з Енгельсом, відкидати й „науково-природничі докази слушности соціалізму“, яко концепції не природничої, а соціально-економічної. Алеж тими „науково-природничими доказами“ не раз вже пробувано доводити неслушність соціалізму! Слідуюча робота Подолінського — до якої ми зараз перейдемо якраз

⁵⁾ Проф. Л. Н. Юровський. Денежная политика советской власти. (1917—1937), Москва, 1928, ст. 97—99.

і зупиняється на таких спробах. Уважати, що в такого рода доказах, де змішано „фізичне з економічним“, Подолінський „зійшов на манівці“, це значить обмежувати поле і спосіб дослідницької діяльності. Можна попасти на манівці й визначним теоретикам соціалізму, що трималися в межах суто суспільно-економічного дослід, як то сталося зі спробою Маркса та Енгельса оперти соціалізм на абсолютну трудову теорію цінності. Оперши концепцію соціалізму на тій теорії на пливкiм піску, вони тим не тільки не прислужилися справі соціалізму, а давши непереможну зброю противникам, слабили його позицію й мимо наміру, пошкодили йому. А доказ Подолінського, що соціалізм через те є більш бажаним, ніж інші попередні форми суспільного ладу, що він гарантує більше надбання потрібної людям енергії, — промовляє мені більше до переконання, хоч і природничий. Такого рода праці, як ця, яку ми зреферували, важливі вже дякуючи хочби поставленню питання. По широті задуму і по глибині думки, на наш погляд, вона й сьогодні багато дає. Праця Подолінського і сьогодні має цінність, розбуджуючи думку в напрямку великих природничо-соціальних міркувань та синтез.

X.

Подібноюж до тільки що розгляненої, з природничим підходом до соціальних проблем є й слідуєча праця Подолінського під назвою „Громадівство та теорія Дарвіна“.¹⁾

Соціалісти різних шкіл примушені були зазначити своє відношення „до основного органічного процесу боротьби за існування“, бо цю теорію їх противники використовували як науковий доказ безперестанньої, віковичної конкуренції між людьми та постійного існування ви-зиску.

В російській літературі сімдесятих років непримиримо-негативне відношення до дарвінізму, як до соціологічного принципу людських відносин, зайняли „власители дум“ тодішнього покоління — Флеровський-Бреві і Н. К. Міхаловський. Для „Вперед“-у — „соціалізм не відкидає всесвітньої боротьби за існування, але він продовжує традицію тіснішого злучення можливо більших груп солідарних особистостей для більшого успіху в цій боротьбі;... він поширює вимогу солідарности на ціле людство і вимагає припинення боротьби за існування в нутрі людства... ..Коли соціалізм досягне своєї ціли, тоді перед людством, тісно злученим загальною солідарністю, стане остання і вища фаза боротьби за існування в органічній світі..., фаза боротьби... (за те), щоб світ... довести до вищого ступня гармонійного розвитку“. „Соціалістичне суспільство мусить бути суспільством солідарних особистостей“... (і, яко таке)... після всіх природних і історичних аналогій мусить мати більші шанси в боротьбі за існування з суспільними егоїстичними і конкуруючими одна з другою особистостями²⁾.

В українській соціалістичній літературі до дарвінізму першим підійшов Подолінський, не знайшовши корінного протириччя між ним і соціалізмом. Названа його праця присвячена критиці аргументів вчених натуралістів-дарвіністів Гекеля та Шмідта, скерованих проти „громадівства (соціалізму)“. В ній знаходимо кілька глибоких думок автора й спробу обґрунтування соціалістичних постулатів.

¹⁾ „Громада“, рік V. ч. I. 1881, впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолінським. Під оглядом мови і стилю — як побачить і читач з наведених нами уступів — ця робота Подолінського так кострубата, як ніяка інша з його праць.

²⁾ „Вперед“ — двухнед. газета, № 17. — Цитую зі статті Лаврова: „Народники пропагандисти“, 1873—78 в „Матеріалах для истор. русск. соц.-рев. движения“, № 5. 1895, Женева, ст. 85—6.

Гекель в своїй праці („*Preuves du transformisme*“. Paris, 1869), після слів Подолінського, говорив: „Громадівство бажає для всіх громадян рівності прав і рівності обов'язків, рівного маєтку, рівної приємності. Теорія розвитку напроти того підтверджує, що сповнити цих бажань просто і ясно неможливо“... „Коли вже бажатиметься комунебудь приложити політичний напрямок цій англійській думці, дарвінізму, — що, певно, може бути дозволене, — то цей напрямок повинен бути аристократичним, а вже ніяк не народоправчим, а ще менше громадівським“... — Другий представник природознавства — Оскар Шмідт³⁾ теж після наведення Подолінського, ділив громадівців на два напрямки, на таких, „котрі будують свою науку на теорії Дарвіна і знов на таких, котрі кажуть, що думка громадівська є не що інше, як визвіл від дарвіновського закону боротьби за існування“. „Серед тварів гуртове життя (комунізм) і громадівство — на думку О. Шмідта — проявляється тим ясніше, чим нижче у своєму поступовньому (постепенному — О. М.) розвитку стоять тварі, у котрих трапляються ці прояви громадського життя“ — от найперше з заперечень Шмідта; навівши і інші заперечення, кінчає Шмідт тим висновком, що „дарвінізм це наукова основа нерівності“. На поодиноких доказах обох тих авторів, стараючись їх побороти, й зупиняється Подолінський.

В супереч Шмідтові Подолінський дає (розд. II) свій перегляд поступовного розвитку громадськості у тварей, який на його погляд „йде поруч із розвитком поступовним їхнього тіла і розуму“. Посилаючись на праці Еспінаса „*Société animales*“, Фореля „*Fourmis de la suisse*“ та Брема „*Vie des oiseaux*“. Подолінський виказує, „що громадськість взагалі пособляє боротьбі за існування“, починаючи вже від найнищих тварин, а далі подає „нам такі цікаві приклади громадського життя, як бжолинний вулик і комахинна (муравлинна) купа“; автор доглянув у них кілька ступнів „поступовного порядку розвитку“ „громадського упорядкування“. В класі риб він вбачав „в усяких відносинах ще ясніше розвиток громадськості“; „у гадів громадськість іде ще далі, ніж у риби“. „Між птицями ми замічаємо — каже автор — громадськість уже як прояву раз-у-разню і безперемінно потрібну“. Потім, переходячи до ссавців, він каже, що „трохи не всі вищі (серед них) живуть товариствами“, і так доходить до мавп, що майже всі живуть громадно, проявляють ознаки солідарності й послуху, приміром: „складають з власних тіл ланцюг для переправи усієї громади через річку або яр, разом усі беруться піднімати камінь, коли він занадто важкий для одної і т. і.“

Шмідт, далі, був тієї думки, що Маркс в „Капіталі“ властиво аплікує дарвінізм на суспільне життя, вказуючи на те, „як дрібні здобувачі (продуценти — О. М.) гинуть в боротьбі з великими“, а при тім назвав марксову теорію про „неоплачену працю“ „нарочитою видумкою“. Подолінський доводить, що думка про „неоплачену працю“ не видумка, а „одна з форм Дарвінової боротьби за існування“, один з її наслідків. Хоч серед людей ця боротьба „приняла трохи інший харак-

³⁾ Oskar Schmidt. „*Darvinismus und Sozialdemokratie*“ промова сказана у 1878 р. на зборах німецьких лікарів і природників у Касселі. — Шмідт був проф. зоології Страсбургського університету.

тер, ніж вона ає в останній природі“. У людей „корисніше лишити жити в світі ті особи, котрі проявилися (показалися — О. М.) слабими в боротьбі, ніж їх знічтожити (знищити — О. М.). Це перший початок солідарности, беручи верх на особистістю“ (одиноцею — О. М.).

Для побідника „корисніше держати невільників, ніж убивати ворогів, узятих в полон“. — „Як використування одного чоловіка другим“, так і поступенне „ограничення того використування наступають під впливом закона боротьби за існування“. Досі, каже автор, ця боротьба вела до більшого госп. зріжничкування серед людей, до „більшої диференціованости власности“. Але чи й тепер, чи й на далі так продовжуватимеся? — ставить він питання. Спираючись на думку Лянге (Lange. Arbeiterfrage. 3. Aufl., ст. 65), про змінність законів а навіть заступлення в науці одного закона іншим і, зауваживши, що саме в боротьбі за існування зародилася солідарність, Подолінський думає, що „закон природи, котрий виростає з прихильности одного чоловіка до другого, не конче супротивний закону боротьби за існування взагалі, але тільки закону „боротьби між людьми“⁴⁾, бо з помноженням людей на землі неминучу гострішу боротьбу з природою їм вигідніше вести... товариством“, не розпорошуючи своїх сил „у міжособойній боротьбі“. Не можна доказати, що громадство є „необхідний наслідок Дарвіновської теорії про боротьбу за існування, але“... — каже автор — „між дарвінізмом і громадським народоправством не має тої корінної супротивности“, яку бачили тут Шмідт і Геккель, (ст. 15—18).

На закид, що громадівці „змішують розвиток з революцією“, Подолінський відповідає, що „освіченіші (громадівці) цього не роблять“ і подає своє розуміння тої різниці в таких словах: „По правді між людьми поступовне (постепенне — О. М.) поліпшення при допоміж розвитку і при допоміж революції (соціальної — О. М.) дуже подібні на те, що Спенсер в своїй біології (Т. І. ст. 324—327) назвав безпосереднім і посередковим (посереднім — О. М.) урівноваженням. Поліпшення при допоміж революції, котра робиться швидко, більшою частиною за часи життя одного коліна (покоління — О. М.) людей, необхідно дуже тісне в своїх границях, бо одні і ті самі особи тільки в невеличкій мірі можуть приспособлятися до переміни обставин. Для того, щоб який зверхній вплив — каже Спенсер про безпосереднє урівноваження — міг бути зустрінутим відповідним впливом із нутра організму, треба щоб той вплив не вбивав осіб вида (тої самої породи — О. М.) і взагалі не робив їм великого лиха. Напроти цього, вплив розвитку при допоміж посередкового урівноваження, при допоміж переробу (повільних перемін — О. М.) цілого ряду колін, в напрямку діяльности нових обставин, хоч і поступає далеко не так швидко, як при революції, за те лишає за собою багато корінніші послідки“ (наслідки — О. М.) (18—19). Отже маємо дуже плідне для соціальних наук розрізнення соціальної революції од соціальної еволюції, виведене на основі природознавства.

4) Цією думкою С. Подолінський значно випередив відомі, також натуралістичні етичні погляди гр. П. Крапоткіна („Взаимная помощь какъ факторъ еволюцій“), що, на честь П—ського будь сказане, свідчить про передовість української суспільної думки і етичної свідомости (в минулому...), яким тільки історична недоля не дозволила зайняти відповідного місця в історії.

Подолінський зовсім слушно задивлявся на „дарвінізм і на громадські думки не як на догми, а як на те, що (чим — О. М.) вони є справді, т. є на дарвінізм, як на наукову гіпотезу, котра доволі добре об'яснює переміни в часи розвитку організмів, а на громадівство, як на дуже можливий наслідок деяких перемін в особистім характері і в упорядкуванні громадського життя людей, котрий не містить в собі нічого супротивного дійсному розвитку, на той случай, коли Дарвін правий в своїх думках“ (20)...

Далі Подолінський зупиняється на тезі, якою дарвінізм обґрунтовує нерівність, а саме: що вона є постійним наслідком розвитку через добір найспосібніших осіб, та на того роду закиди громадівцям, що „ці ставлять основним правилом своєї науки рівноспосібність всіх людей при початку їх розвитку і по цьому резону правлять (вимагають — О. М.) для всіх повнішої рівності“. „К. великому жалю нашому — каже Подолінський, виказуючи тут глибоке знання соціалістичних концепцій — думка прорівність і досі ще не така неясна, що поледві (доперва — О. М.) теперичка на неї можуть згодитися люди, котрі стоять на різних становиськах“. І він зі свого боку пробує дати кілька доказів на користь тієї думки, що дарвінізм „конче не має своїм необхідним послідком (наслідком — О. М.) розвиток нерівності серед людської громади“. Не можемо на ній тут довше зупинятися. Наведемо тільки проекцію П—ського в майбутнє. „Як що нам не заборонено трохи подивитись уперед — каже П—ський — то боротьба за існування з природою, при солідарності людей між собою, повинна мати ось які наслідки: не давати вироджуватись одрубним особам або колінам; підвищувати помалу середній рівень більшої частини людей; не перешкоджати одначе розвиткові особливо вродливих осіб або колін. Т. р. вплив Дарвінового закону в громаді, збудованій на основах солідарности, хоч і буде пособляти розвитку нерівности між людьми, то всеж не в т а к і м н а п р я м к у (підкреслення тут і далі наше. — О. М.), як тепер, коли частина людства присуджена вироджуватись і гинути, але напроти того буде видвигати все вперед найрозвитішчих“... (ст. 22). Т. ч. признаючи, що „дарвінізм є наукова основа нерівности“, Подолінський гадає, що „напрямок, в котрім буде розвиватись ця нерівність в громаді, оснований на чутті прихильности, не зостанеться таким самим, як він є тепер у громаді міжособійної (міжусобної — О. М.) боротьби“ (24).

В останнім розділі (VII. „Закон Дарвіна приложенний до громадського життя. Кооперація в боротьбі з природою“) автор „зводить до купи“ те, що було висловлене раніше.

В товариствах тварин найвищого розвитку і найбільшого успіху в боротьбі досягають ті, в котрих „господарська боротьба серед громади“ зменшилася, і де проявляється чуття „прихильности“. І у громадських тварин для успішности боротьби з природою служить поділ праці. Він буває подвійний: на вищих ступнях — головним чином після осіб, на вищих — різні чинности (функції) часто виконуються вже одними і тимиж особами, тільки при допомозі різних органів; так є напр. у бджіл, комашні... „У вищих тварей і людей, — на його погляд, — не має інших одлік (відмін — О. М.) окрім полових“. Далі він порівнює розвиток праці у людей з розвитком її у тварин“. Тварини простої ор-

ганізації „можна прирівняти до чоловіка на тім ступні розвитку, де він працює кожен осібно при допомозі простих або не дуже складних струментів (приладів — О. М.). Товариство тварин з певним поділом праці по особам.... підходить близько до мануфактури (рукодільництва), де кожний робітник працює тільки над одною дуже простою роботою. На кінець, громада тварин, котрі володають різними і дуже складними органами, але в котрих гострий поділ праці по особам уже слабне“ — може бути порівнана з фабрикою, яка „дає товариству можливість вибавитись з під шкідливого для розвитку робітників занадто дрібного поділу праці по особам і напроти того встановити дуже корисну в цім напрямку різнобічність праці для кожної особи. — (На жаль, тут у Подолінського ми зустрічаємо думку про те, що машинізація фабрики зменшує технічний розподіл праці, — думку висловлену ще Прудоном, яка в дійсності не оправдалась; нині вже є безперечним факт, що так потрібної для людської психіки різноманітності в праці фабрика не дає. — О. М.). Поза тим виступає „корінна одліка (відміна — О. М.) між вищим товариством тварей і теперішньою чоловічою громадою. Найскладніші органи кожної комашки — це певнішавласність її і ніхто ні відняти, ні використувати їх працю не може“... Інша річ у людей. Тут „машини й інші струменти здобування захоплюються кращими (сильнішими — О. М.) в свої руки і направляються ними на... боротьбу з природою... і... для боротьби... з людьми. Як послідок (наслідок — О. М.) такої ролі машин і струментів... повстає „альтернатива: або, як це є досі, машини залишаться“ в руках невеличкого числа людей“ та „пособлятимуть гибелі і виродженню більшої частини людства“, або, як домагається соціалізм в шир. розумінні, вони стануть „власністю кожного чоловіка“, яку „ніхто не зможе направити... в некориснім або шкідливим для... людства напрямку“, а тільки на „віковічну боротьбу з природою“. І тому Подолінський вірить, що наколи чоловіча громада не згине в боротьбі“, то, хоч „повертаючи іноді назад“, вона „буде все посуватися вперед по тяжкому шляху успіхів добутих в боротьбі з природою“ — (яке вірне розуміння поступу! — О. М.). Виразником впливу Дарвінових законів в людському суспільстві має — на його думку, — бути ось яка оптимістична форма громадського життя: „Взагалі раз-у-раз ростиме чуття прихильності між людьми: зложені до купи сили людей і приложені до машин... будуть напрямовані на саму боротьбу з природою. Праця вкупі і більша або менша рівноспосібність усіх людей до громадсько-необхідної праці неминуче поведуть за собою необхідну для задоволення всіх потреб рівномірність в користуванні здобутком та нерівність, котра нарешті ще проявляється при розвитку людства, виказуватиметься тільки в вищій розвинутих над загальною мірою більшого числа людей, ніж тепер, і поменшенням числа осіб вироджаючихся, гинутих або взагалі падаючих низче середньої міри здоров'я, розвитку і долі“. (ст. 24—28).

Щойно зреферована праця Подолінського вигідно характеризує його і як вченого, і як громадівця. Просто зі здивуванням доводиться застановлятися на його розумінні поступу. Приємно вражає його погляд, що теорія Дарвіна є ніщо інше, як тільки гіпотеза. Цікаво також,

що з обставин боротьби за існування виводиться ним зародження принципу солідарности, який всю боротьбу людей переводить кінець кінцем в боротьбу їх з природою; що між дарвінізмом і соціалізмом він не вбачав корінної противности. Під оглядом його вчення про соціалізм в ширшому розумінні і для світогляду П—ського істотними є кілька місць. Під громадівством він розуміє тут такі суспільні відносини, де є „громадське здобування і громадське користування“. Дає слушне природниче розрізнення понять розвитку і революції. Не вважає соціалізм за догму. Що ідея рівности неясна, це теж зовсім слушно ним зазначено. Але після його розуміння боротьба за існування з природою при солідарности людей, хоч і полишатиме дарвінізм, як наукову основу нерівности, але нерівність ця розвиватиметься в іншим напрямі, ніж при капіталізмі, не тільки не перешкаджаючи вияву талантів, але завсідги видвигаючи їх наперед. Сам він ту різність представляє так, як ніхто з попередніх світознаних соціалістів, а саме, що зріст людської солідарности і спільна праця при допомозі усупільнених знарядь і засобів виробництва поведуть до більшої-меншої рівноспосібности людей у відношенні до суспільно-необхідної праці. Рівноспосібність же в праці неминуче дасть рівномірність в користуванні продуктом праці. Після цього нам яснішою стає ідея рівної оцінки праці, висловлена в „Ремеслах і хвабриках...“ За ідеальної рівноспосібности рівний розподіл продуктів між працюючими цілковито відповідав би праву на повний продукт праці. Так прийшло до зближення принципів: „права на повний продукт“ і „кожному по потреbam“.

Дві дальші його праці присвячені історії соціалізму. Історія соціалізму на Україні й досі ще не написана. Подолінський поклав їй початок в своїй статті: „Соціалісти українці в Австрії“, що спочатку з'явилася в часописі „Общее Дѣло“ (№ 38, листопад 1880), а потім була видана й окремою брошурою на 16 стор., 8°. Після власного признання автора (ст. 13 брошури), вона подає „коротку й дуже ще скудну (скулу — О. М.) фактами історію соціалізму в Австрійській Україні“. В перспективі пройденого соціалізмом на Україні часу й шляху для нас ця праця представляє собою, так би мовити, першу сторінку тієї історії, відносячись до п'ятиліття: 1875—1880 рр., і при тім тільки до галицької України.

В тій початковій історії розповідається про революційно-соціалістичні видання в українській мові того часу, уживані для цілей пропаганди, також про галицько-українських піонерів революційно-соціалістичної акції, як М. Павлик, Ів. Франко, Ганна Павлик, К. Генік... та подаються деякі особливості і характеристичні риси соціалізму у нас. Напр. вказано на факт появи в Східній Галичині... „першого зачатку вільної федерації польських і українських соціалістів“..., яка виявляється між іншим у львівських публікаціях на двох мовах місцевого робочого люду: польській і українській (ст. 13). Ці зачатки, на нашу думку, є темою для розвідки, що чекає ще свого опрацювання. Потім Подолінський показує, чим ріжнився наш соціалізм від соціалізму західно-європейських країн. Особливості російського соціалізму, рівняючи до західно-європейського, „Вперед“ (том IV. стор.

190) вбачав у тм, що перший, ц. то російський соціалізм надавав особливій ваги „моральній силі особистостів“ соціально-революційного руху а за селянством признавав особливе значіння. В країнах німецьких, англо-саксонських, скандинавських і романських головним елементом руху скрізь є фабричний пролетаріат; „в словянських же землях, особливо в Росії, сільське населення має зовсім інше значіння і тому організація соціально-революційного союзу мусить числитися з цєю особливістю“. По думці Подолінського соціалізм у нас відрізняється від західно-європейського насамперед тим, що „соціалізм на Україні, як впрочім також і в Сербії, з'являється одночасно в містах і селах“, — риса ця варта уваги, бо в праці П—ського вона є добрим спостереженням, відповідаючим дійсності. Прониканню соціалізму на села, на думку П—ського, сприяють „остачі первобутньої незалежності населення“, якими напр. більше жила людність південної частини Галичини і Карпат — підгоряне і гуцули, „завсігди звисні своєю любов'ю до свободи“. Ще одну властивість він вбачає в пропаганді соціалізму разом з вільнодумством і висловлює думку, що не має потреби робити уступок селянському кооператизмові і вкорочувати ідеал нового життя задля пропаганди (ст. 16). Річ певна, що й проникання соціалізму на села, завдяки остачам старого свободолюбства, й можливості його пропаганди вкупі з вільнодумством помітно перецінені Подолінським. Таке підсування бажаного на місце існуючого так натурально закрадається до всіх палких етузіястів, захоплених далекими ідеалами, часто не помітно для них самих...

Коли першу сторінку історії соціалізму на українських землях б. Австрії розпочав українець Подолінський, то відносно укр. земель б. Росії і Австрії разом подібну спробу зробив французький історик соціалізму Бенуа Мальон. В третьому томі його „Історії соціалізму“... уділено 168 сторінок соціалізові в Росії від 1825 до 1878 р. В розділах, присвячених Великоросії на ст. 1195 ми знаходимо згадку про „*Socialisme ruthene*“ якого головним органом є „Громада“, гол. ч. для Галичини“; по за цим подано екстракт програми за „Переднім Словом“, 1-го тому „Громади“. В кінціж третього тому соціалізові „*de la Petite Russie*“ уділено сторінки 1217 до 1241. Вони розпочинаються характеристикою національної вдачі українців на підставі між іншим цитат з Rembrand'a Talvi та росіянина Белінського (останній цитується з праці Драгоманова: „*La litterature oukraiñienne. Rapport lu au Cong. de Par., 1878*). Далі говориться про те, що більш мужні представники української літератури і соціальних ідей мусіли емігрувати, та про те, що число своїх теоретиків укр. соціалізм збільшив такими визначними професорами, як Драгоманів та Подолінський. Після цього подається повний текст програми „Громади“ (з 1. IX. 1880 р.). Ми подаємо цю програму в цілості — пише Мальон — „*pour bien faire toucher du doigt la difference de fond et de forme existant entre le socialisme Grande-Russe et le socialisme Petit-Russien, difference qu'on n'a pas assez remarquée, l'éclat des revendications grand-russes ayant éclipsé en Europe la protestation petite-russienne, autrement dite Oukraiñienne*“ (стор. 1226⁶).

⁶ Переклад: „щоб виразно показати суттєву і формальну різницю, існуючу між великоруським і малоруським соціалізмом, різницю, яку не дуже підкреслю-

після цього йде список „publications socialistes oucrainiennes“ (укр. соціалістичних публікацій). Першою поставлена „Парова машина“; якої коротка характеристика закінчується словами: „oeuvre de Podolinsky“ en français“ (в перекладі це значить: праця Подолінського у французькій мові) — вираз який залишився нерозгаданим. На другім місці п. М. поставив кн.: „Про богатство та бідність“ і так по черзі навів усі віденські і женецьк соціалістичні видання, подаючи рівночасно й назви статей, поміщених у всіх п'яти томах „Громади“. Поза тим п. М. згадав повість Мирного — „Хіба ревуть воли“, „Кобзаря“, ряд праць про штунду, і нарешті галицькі журнали: „Дзвін“ та „Молот“. Після огляду соціалістичної літератури три сторінки уділив він поезіям Шевченка на суспільні теми, зі згадкою про Кирило-методієвське братство“, проводячи різницю між київським і московським панславізмом. Значінням творів Марка Вовчка п. Мальон дорівняв „Хатині дядька Тома“, згадав про ролі монографій Костомарова в справі розрідження історії України від історії Московщини... — Вказав також на повну саможертви діяльність української молоді на політичнім, соціалнім та національнім полі та на жорстоку заборону української літератури..., „бо вона була соціалістичною“.

Щойно згадана частина історії Малона написана з великим знанням наших справ. Можна думати, що хтось з українських соціалістів, можливо сам Драгоманів, достарчив для неї добрий матеріал, або навіть помагав у написанню.

Загалом беручи, перші кроки укр. новочасного громадіства фіксовані в наведених двох працях так добре, як тільки можна було це зробити сучасникам.

вано, бо шум великоруських претенсій затемнював в Європі протест малоросів або українців“.

ІХ

Переходимо до „лебединого співу“ Подолінського — до останньої його праці, що починала собою „перегляд соціалістичного руху в Західній Європі“. Вона вміщена під назвою: „Громадівський рух в Англії“ — в „Громаді“, річн. V. за 1881 р.

В першій частині згаданого річника — що був взагалі останнім, бо далі „Громада“ вже не виходила — в статті під наведеним вгорі заголовком говориться тільки про Англію. Стаття розпочинається розділом про „Розвиток великої ґрунтової власности, мануфактури і хвабрик в Англії“. В ній показаний процес повільного витиснення самостійної селянської власности (йоменів) і власности громад (клянів) нетрудовим ляндльордським землеволодінням (— процес, відомий в історії під назвою „огороджування полів“. О. М.), що привело англійське сільське господарство від хліборобства до скотарства (властиво вівчарства), а від останнього до люксового полювання на величезних лятіфундіях. Показано, якто екстенсивізація сільського господарства витискала людність зі села до міста і до рукодільництва, та як потім, завдяки машинам, від ремесла і мануфактур переходилося до фабрики (процес відомий під назвою промислової революції. О. М.); машини, заступаючи робочу силу, лишали масу безробітних. Переповідається, як робітництво, не знаючи справжньої причини безробіття, обвинувачувало за свою недолу машини та часто бралося їх розбивати... Поруч з тим розвивалося й робітниче законодавство, яке тільки поволі ставало на бік працюючих, легалізуючи, зрештою, робітничі спілки і товариства.

Другий розділ говорить про „робітничі спілки“ (trades unions) в Англії. В ній розповідається, як з потайних спілок, з хвилею легалізації їх в 1824 р., почали розвиватися професійні спілки окремих фахів, як потім ці спілки помалу і поступенно росли знизу вверх, вдбуваючи щорічно конгреси. С. П-ський зауважує м. ін., що в часі написання його статті в Англії ще не було „громадівської (соціалістичної) партії. Автор розповідає далі, як англійські професійні товариства, не будучи виразно бунтарськими чи революційними, найбільше уваги звертали на місцві й хвилові справи і потреби. Вони вживали одного способу боротьби — змови (нині ми це звемо страйком — О. М.) і то локальної, а не загальної, а поруч з тим, шляхом самооподаткування, помагали старим, слабим, удовам, сиротам, давали підмоги на похорони, на час безробіття, хоч би й не під час змови. Довідуємося також, що рівнобіжно з цією організацією існували ще й терористичні гуртки (напр. „Глазговських Тугів“ — „туги“, то було релігійне братство ду-

шителів в Індії), які розгорнули свою діяльність в 40—60 роках і добилися призначення урядом парламентарської комісії, яка сконстатувала робітничі кривди. Головним завданням тредюніонів було — після автора — не допустити до зменшення заробітків і якомога вкоротити добу праці.

Третій розд. говорить про „Спільне здобування (кооперацію) в Англії“. Новий тоді кооперативний рух ані в працях Драгоманова, ані в Подолінського не зайняв того поважного місця, яке надається йому сучасними діячами. В цьому розділі знаходимо розгадку того факту. Автор мав перед очима відомі факти: невдачу кооп. початків Овена, переродження споживчої кооперативи роцдельських піонерів, приступлення до англійських кооператив у 1878 р. буржуазії і найбагатших робітників. Зі спроб Овена П-ський робить висновок, що тільки дуже рідко і за виключних обставин невеличка громада зі спільною власністю і такою-ж працею, при даних політичних і господарських відносинах, може витримати боротьбу з капіталізмом. З досвіду над еволюцією речдельської кооперативи виводить, „що спільна праця і здобування без докорінного переробу всього громадського порядку не приносять ніякої користі всім занадто бідним робітникам“. Автор стоїть на тім, що ані тредюніони, приносячи „чимало користі працюючим людям в Англії“, ані кооперативний рух, зробивши теж саме „для дрібного ремесла і для біднішої буржуазії“ та для „богатших робітників“, не в силі „зробити докорінної зміни в упорядкуванні відносин між працею і капіталом“. Її може зробити тільки інший рух, „громадсько-народоправний (соціально-демократичний) рух Англії“, який і розглянено в 4. розд. статті.

Цей розділ починається підкресленням тієї особливості характеру англійського народу, що у нього „нові думки зароджуються і навіть проповідуються раніш, ніж в інших землях, але разом з тим в глибину життя народнього вони проходять дуже помалу і часом далеко пізніше, ніж у других народів Західної Європи“... „Навіть саме слово соціалізм — каже автор — вийшло з Англії (помилка: сьогодні ми знаємо, що не з Англії — О. М.) і багатьох... думок французьких громадивців, Сен-Сімона і Фур'є, проповідувалось в Англії за тридцять років раніше. Тим часом теперички в Англії правдивих громадивців менше, ніж майже де-небудь в останній Європі“. Після такого вступу П-ський зупиняється на поодиноких репрезентантах англійської суспільної думки. Насамперед на Спенсі, що ще 1785 р. пропонував лад, подібний до „Всесвітньої Гармонії“ Фур'є, на Вілламі Годвіні, на Овені, на Бреї, котрий у книжці „Право і боротьба праці“ (1839) пропонував зробити суспільний переворот при допомозі безплатного кредиту робітникам“, цеб-то подібно до Прудонівського банку 1849 р. Коли робітники і дрібна буржуазія зрозуміли, „що їм треба здобути собі перш усього політичні права“ для того, щоб „докорінно змінити свій господарський стан, то з'явився чартизм (од charter - карта)“. І автор переповідає його програму, способи боротьби, характеризує таких діячів, як Броньєр О-Брієн (1803—1864) та о. Стефенс, котрий накликав і до примінення таких методів боротьби з противником, як підпали і який пропагував, що „чартизм не є політичне питання..., а питання — ножа і виделки; карта — це гарне життя (житло), добрий харч і пиття (питво), життя без біди і коротка робоча доба“. Переповідає, як ради-

кальніше крило чартизму відсепарувало від нього буржуазні елементи, котрі звернули увагу на скасування хлібних законів. Чартизм потерпів невдачу, але мав наслідок, примушуючи робітництво зрозуміти, що йому не по шляху з буржуазією; і воно в більшості пішло своєю дорогою в тредюніонах, а друга частина з „Міжнароднім товариством робітників“ чи Інтернаціоналом.

Про це й говориться в 5. розд. Засовується лихий кінець міжнароднього руху в Англії, в часі праці, завинений „централізмом Маркса і його головної Управи Інтернаціонала“. (63). Пояснення це є слушне. І воно робить П-ському честь, бо він правду поставив вище від свого приятельства з Марксом.

В останньому (6) розділі, про сучасний „стан робітницького руху в Англії“, говориться м. ін., що в тій „стороні ще не має правдивої і добре впорядкованої громадівської партії“, бо робітництво вважає корінний „перероб господарства“ ще занадто далеким і, при теперішніх обставинах, неможливим. П-ський пояснює, що до таких думок приводять господарські умовини країни: розподілення власності, умови фармерства, втеча з сіл до міст, — породжуючи там хліборобську кризу.

Продовження цієї статті появилася в „Громаді“, (рік V., ч. 2, за 1881 р.) і присвячено Ірляндії. „Нам здається, каже він, що краще говорити про Ірляндію осібно від Англії, бо в Ірляндії треба звернути увагу не тільки на звичайні державні і господарські справи, а ще і на національні і релігійні одліки (відміни — Ред.) цієї землі“. Ірляндія — каже про цю працю Драгоманів — поставлена, як антитеза Англії.¹⁾

„Від часів, коли англійські королі завоювали Ірляндію — пише П-ський — ця земля не тільки стратила свою політичну самостоячість, але навіть усі ірляндці стратили ґрунтову власність, котра цілком перейшла в руки англійських панів-вояків, або й своїх перевертнів“. І в слід за тим розповідає історію конфіскації земель у ірляндців, бідкування орендарів, вимирання ірляндців з голоду, виємігрування їх за океан, незмінність кількості ірляндської людности на протязі 80 літ, в той час як число англійців зросло втриє і т. д.

Супроти того лиха ірляндці стали боротися від другої половини XVIII. в. при допомозі організованих таємних спілок під назвами: „білих хлопців“ (1760 р.), потім „дубових сердець“, далі „сталевих хлопців“, ще далі „правдивих хлопців“, потім „молотників“, знов „білих хлопців“, або згодом „білоногих“ і, зрештою, в 1837 р. „чорноногих“. Ці, в ріжний час ріжно називані, потайні і звичайно тимчасові спілки судили ворогів ірляндського руху і, в залежності від заподіяних кривд, мстилися в ріжний спосіб. Коли-ж розпочата від першої чверти XIX. в. боротьба на законній дорозі, на ґрунті парламентаризму під проводом О'Конеля, не дала простим людям користей, тоді ці спілких потайних местників організуються від 30-х р. р. XIX. ст. в одно постійне товариство, яке й боролосся до 60-х років. Носило назву „Ribbonmen“. Провадячи в одних місцях національну, а в других соціальну боротьбу всякими можливими способами терору, ніколи при тім не забирали грошей чи майна противників.

¹⁾ За Англією та Ірляндією „мав піти огляд Італії“, каже Драгоманів (тамже).

Та такий рід боротьби переслідував найблищі цілі, а треба було мислити й про корінні зміни всього суспільного ладу. Для тої цілі з 40-х років головню з передової інтелігенції, склалося Т-во „Молода Ірляндія“ і П-ський переповідає перипетії боротьби цього т-ва за волю Ірляндії. Потім розповідається про революційне ірляндське т-во феніїв, (фейнерів), що існувало від 1858 до 1870 р., а опісля про новоповсталу „Грунтову Спілку“ (Land League) з участю відомого Парнеля, що поставила собі за ціль корінну зміну в обсягу всього землеволодіння Ірляндії.

Один з випадків, що зайшов в боротьбі „Грунтової Спілки“ у 1880 році, зістав увіковічений появою соціально-економічного виразу: „бойкот“. Про той випадок розповідається так: Англійський капітан Бойкот „своєю заздрістю і несправедливістю викликав до себе зненависть усіх орендарів округи і за те на того чужинця землевласника ірляндці наклали „заборону“, яка дотримувалася усіма, боячись помсти від таємної управи „Грунтових Спілок“. Заборона та полягала у тім, що „ні оден чоловік не смів у Бойкота орендувати ґрунт“, „ні один робітник не міг ставати до праці на полях Бойкота“, „навіть усі купці в містах зріклися продавати йому який-небудь товар, або в його що закупляти. З ним зробили так само, як у старі часи було з прокаженими, т. є. його не вбили, а просто викинули з громади“... Від того часу цей спосіб боротьби називається бойкотом...

Перейдений нами нарис представляє з себе історію соціалізму XIX. в. в Англії та Ірляндії, опрацьовану в звязку з історією господарського побуту тих країн, — історію, написану з повним знанням справи, яка не втратила ще значіння й до наших днів. Якби не підірване здоровля Подолінського, укр. економічна література вже в 90-х рр. збагатилася б науковою історією суспільних рухів цілого світу.¹⁾ Судилося ж інакше.

¹⁾ Переписка Драгоманова з Павликом, т. III, ст. 263.

XIII.

Вже від 1880 р. навіть до Карла Маркса стали доходити сумні вістки про стан здоров'я Подолінського, хоч сам він в листі до К. Маркса (з 8. IV. 1880 р.) заспокоював його, кажучи, що він, як лікар, сподівається ще довго бути здатним до роботи. На еміграції Подолінський жив на кошти з дому, від батька, великого землевласника, у якого він був єдиним сином і значить спадкоємцем всіх родинних діб і капіталів. Йому здавалося, що батько не є противником його поглядів та діяльності, які спочатку не так одверто маніфестувалися. Та перебрання з 1879 р. Подолінським видання „Громади“ і виступ за повним підписом під програмою її і статтями соціалістичного характеру звернули на його особу пильнішу увагу російської адміністрації. На батька, — „камергера двора его императорскаго величества“, — що регулярно висилав Сергієві гроші, роблено адміністративну пресю. Тим часом відбувся терористичний атентат на царя Олександра II, піднісший надії революційної еміграції, і Подолінський розроблював плян дальшої діяльності. Пляни одначе раптом розбиваються.¹⁾ Старий батько ставить синові ультиматум: поки він витрачає засоби на революційну діяльність, висилка грошей йому припиняється. Так Сергій раптово опинився без жадних матеріальних засобів. Ситуація склалася для нього аж надто важка. Він, не пристосований до приватної служби і заробітків, постійно помагаючи іншим політичним емігрантам, мав багато грошових зобовязань, зосібна по виданню „Громади“. Крім того родинні непорозуміння а в додатку хорі діти. Хоробі улюбленої доньки, не порадившись з другими лікарями, він зробив хибну діагносту і хибно її лікував. Від того вона вмерла, а його чутливу вдачу мучило сумління і жаль. Вмерла під цей час і друга його дитина. У Подолінського не було грошей навіть на похорони і Драгоманів, що тоді сам перебував аж в надто критичній матеріальній ситуації, післав свої гроші П-му на похорон дітей і на розплату по боргам, з окрема друкарні. Все те, що зразу посипалося на його голову, прискорило вибух психічного розстрою і 17 січня 1882 р. його відвезли до дому душевно-хорих в Монпельє. Приїхавша мати забрала його на лікування до Парижу, та все те було марне. З „височайшого“ дозволу і під умовою, що в разі одужання може підлягти відповідальности за „совершення ним преступленія“, в 1885 р. безнадійно хорого його перевезено було до Києва. Помер він 30 червня 1891 р. і похований в Києві,

¹⁾ М. Драгоманов — „Австро-руські спомини“, 1890, ст. 186—188; також „Життя і Слово“, V—VI, 1897, ст. 394.

на Аскольдовіні могилі, поруч з батьком.²⁾ По нім лишився єдиний син, теж Сергій.³⁾

В історії Мальона ще у 1884 р. згадується про Подолінського вже як про помершого і при тім в таких виразах признання за його знання, талан і відданість соціалізму: „Cedernier (тоб-то Подолінський. — О. М.), mort en pleine jeunesse, lorsque par sa science, son talent et son dévouement, il était appelé à rendre encore tant de services au socialisme“.⁴⁾

Не дивлячись на величезні науково-громадські заслуги Подолінського перед українством, він мало був відомий тогочасному українському громадянству. Принагідно свідчить про це Драгоманов в „Листах на Наддніпрянську Україну“ з 1893 р. так: „Про роботи Подолінського скажу, що вони по всьому були безмірно вище всяких „Впередів“ і „Набатів“⁵⁾ і щож? Навіть українолюбці читали ті „московські“ видання, а Подолінського ні! Для них просто було тяжко прочитати цілу книжку та ще й прозаїчну, по українському“.⁶⁾ Там же розповідаючи про витрачені величезні зусилля на українські женеvські видання, за якими стояло тільки четверо людей (серед них за Драгомановим першим в черзі був Подолінський), Драгоманов з сумом признається — „нас не читали навіть найблищі товариші“. За таких то обставин той невеличкий гурт, в тім числі й Подолінський, провадив „каторжну“ роботу. Мало знаний в свій час, бо ширші українські кола його ніколи й не трудилися пізнати — не дивно, що він через 50 літ, в наші дні, став так „незаслужено забутим“. А тим часом, як видно хоч би з цієї праці, у Подолінського, так завчасно і трагічно зійшовшого зі світу, є що пізнавати і навіть нині ще є чому навчитися.

Справді, що уявляє з себе постать Подолінського для нас, як взяти на увагу всю суму того, що він нам полишив?

Завдяки аристократичному походженню він здобув видатну освіту, спочатку закінчивши правничий факультет, потім медичний, а крім того доповнив свою освіту економічними знаннями в такому обсязі, в якому тільки могла дати в той час економічна наука. Словом був він по освіті одночасно — природником, лікарем і економістом. Час його активної діяльності тривав від укінчення університету (в 1871 р.) аж до психічного розстрою (в січні 1882), цеб-то всього тільки десять років. А проте одна лише його літературна спадщина вже своїм обємом перевищує продукційність пересічного письменника на подібні теми. Він полишив праці з усіх трьох царин знання, в яких почував себе, як в своїй хаті: з природознавства, медицини, а найбільше з економіки та соціалізму. Такі його твори, як „Людська праця та єдність сили“ — з природознавства, „Життя й здоров'я людей на Україні“ — з медицини, „Про хліборобство. Як де земля поділена...“ і „Ремесла і хвабрики на Україні“ — з економіки, в науковому відношенні давали останне

²⁾ Н. Г. Кулябко-Корицький. Изъ давнихъ лѣтъ. Воспоминанія лавриста. Изд. Политкаторжан, Москва, 1931, ст. 40; „Україна“, № 4, 1927, Київ, ст. 155.

³⁾ По довгих митарствах його дістали старі Подолінські від своєї невістки, Наталки, за 25 тис. рублів. (С. Була, там таки).

⁴⁾ Вже цитована історія Мальона, ст. 1219.

⁵⁾ „Вперед“ — орган Лаврова, а „Набат“ — Ткачова.

⁶⁾ М. Драгоманів. „Листи на Наддніпрянську Україну“, вид. 2, 1915 р., ст. 58.

слово сучасної науки.⁷⁾ В першій з названих праць П-ський зробив, як вже згадано, деякі відкриття й такі талановиті (щоб не сказати геніальні) постановки проблем, зв'язаних з енергетикою, що вони на чверть віка випередили розвій цієї науки; останні розпочинають собою дотичні галузі наукової літератури в українській мові. Наведеними творами, з котрих перший вийшов у французській, італійській та німецькій мовах, не обмежується його літературна активність. Він дає крім того низку наукових чи публіцистичних статей, по часті й на французькій мові, та дві агітаційно-соціалістичні брошури, з яких одна „Про бідність“ вийшла у двох виданнях по українськи і в перекладах на білоруську й польську мову. Поруч з тим він виявив кипучу громадську діяльність.

Щоби вповні зрозуміти Подолінського, треба пам'ятати його віру в соціалістичний ідеал, повну відданість йому і постійну службу: і в особистому житті і в громадській та літературній роботі. Його особисте життя було повне самовідречень і високого морального напруження. Він не уважав можливим дозволити собі щось такого, що розходилося з принципами його переконань, навіть одружився з мотивів служби тому ідеалові. В громадській роботі зближається, або знайомиться з ідеологами соціалізму, веде кипучу пропаганду, бере участь в ходженні в зарод, відмовляючи собі в комфорті, дає гроші на революційні цілі. В наукових працях, якої би спеціальности вони не були, у нього постійно дві частини: в одній — пізнання того, що є, а в другій — проекція того, що є бажаним, — всі проекції в душі соціалістичні.

Оба піонери українського соціалізму, Драгоманів і Подолінський одночасно давали критику існуючих відносин і позитивні проекти змін. Драгоманів був конструктивним і критичним талантом одночасно, але більше зробив в критиці, в тім числі й соціалістичних взагалі концепцій, ніж в позитивних плянах майбутнього, торкаючись в них головне питання політичної свободи. Подолінський мало виявлявся в критиці, а його сила, патос, талант і оригінальність виступали головне в позитивних конструкціях; він конструктор „par excellence“ і іменно в соціально-економічній царині. В конструванні пляну майбутнього ладу Драгоманів приймав участь, як політичний архітект, тоді як Подолінський, все виступав архітектором економічної будови. Такий був дуже продуктивний розподіл праці двох приятелів, Драгоманова й Подолінського, свого роду українських Маркса та Енгельса.

В концепціях ідеального ладу Подолінського, як і Драгоманова, в основу будови постійно кладеться громада: чи громада хліборобів (в сільським господарстві), чи громада або товариство робітників (в індустрії), — як основна перша клітина спільного володіння, виробництва й розподілу. При тім Подолінський детально продумував і зарисо-

⁷⁾ Д. Заславський в своїй праці: „М. П. Драгоманов“, Киев, 1924¹ твердить, що праці: „Розмова про багатство і бідність“, „Про хліборобство“ і „Як наша земля стала не наша“ написані Подолінським, і назвав їх „обычными издѣліями того времени для народа“ (ст. 90). По — 1), книжка „Як наша земля стала не наша“ написана не Под-им, а Драгомановим; по — 2), книжка „Про хліборобство. Як де земля поділена...“, що є дійсно П-ого, так і щойно названа кн. Драгоманова, хоч справді призначені для народа, але не належать до „обычных издѣлій того времени“, гадеємо, що п. Заславський їх просто не читав.

уважав різні господарські етапи за умовин їх провадження без начальства. В двох відношеннях його конструкції подекуди не узгіднені, а то власне: а) у взаємодіюванні людської особи і громади і б) в засаді розподілення виробленого громадами продукту. Сполучення дотичних прикметник особливостей, поруч з іншими, дає комбінації синдикального чи кооперативного чи федерального соціалізму, з меншими чи більшими ухилами від федеральности до анархії чи економічного лібералізму, а від соціалізму до комунізму. В праці-ж про громадівство і теорію Дарвіна зроблена дуже плідна, під оглядом розвитку поняття прав на повний продукт праці, спроба примирення засад „кожному після праці“ і „кожному після потреб“. Як взяти на увагу те його примиряюче становище, то стане зрозумілим, чому в його перших працях ніби була деяка непослідовність у засадах розподілу виробленого продукту. Певні відмінності його проєкцій необхідно признати, але в амплітуді дуже тісній: синдикальний, кооперативний і федеральний варіанти соціалізму внутрішньо досить близькі, часом непомітно переходить один в другий і на них то скеровувалися шукання талановитого конструктора. У всіх випадках досягнення суспільного перевороту він собі уявляє революційною дорогою.

Коли-ж йому довелося виступити з партійною програмою („Громада“, 1880) він підписався під програмою типового федерального соціалізму з революційною тактикою. А висловлюючись в чужій пресі у питаннях біжучої політики, він принагідно маніфестував себе українським соціалістом, по тактиці — революціонером; до терсу в формі потайних політичних убивств і секретних атентатів, як і Драгоманів, ставився негативно.

Вкажемо ще на деякі з його окремих поглядів, що на нашу думку одзначаються глибиною чи оригінальністю. Так, суспільний поступ він собі уявляв, як рух вперед, хоч з кроками й назад, концепція трохи відмінна від драгоманівської. З дарвінівської боротьби за існування він виводить зародження принципу солідарности, завдяки якому вся боротьба за існування, кінець кінцем, має перевестися на боротьбу з природою. Між дарвінізмом і соціалізмом він не вбачав корінної супертивности. Уважав доцільним давати і давав науково-природничий доказ слухности соціалізму. Виставив природничу дефініцію праці і кинув думку виміру вартостей одиницями теплової енергії. Дав також слушне неприродниче розрізнення понять розвитку і революції, що в загальних рисах зівпадає з поглядом на ті поняття Драгоманова. Під „громадівством“ він розумів такі суспільні відносини, де є „громадське здобування і громадське користування“. Соціалізму не уважав за догму, як то робить марксизм. Слушно вказує, що ідея рівности у соціалістів неясна. Зі свого боку він її уявляє собі (у 1881 р.) так, що за певних нових соціальних умовин -- солідарности, співности праці ще й при допомозі усупільнених машин — настане більш-менша рівноспосібність людей й рівномірність в користуванні продуктами праці. В проєктованих ним концепціях майбутнього він не бачить можливости усунути тільки нерівности у здібностях та й не бажає її усувати. Він гадає, що все зостанеться певна невелика частина людства вище розвиненого за пересічний розвій більшости, і що таких особистостей будуть за їх талановитість видвигати на перед. Що до самої праці, то тільки з переходом від капіталізму до нового соціального

ладу, в дусі його концепцій, праця не буде виснажувати працюючих людей, а стане приємною і сприятиме розвою всіх органів і здібностей працівника. Врешті, з причини незначного до 1880 р. поширення й розвитку професійного робітничого руху й кооперації в Англії, він їх недоцінив для справи досягнення корінних суспільних змін. Але тим часом ціла його й Драгоманова концепція, хоч під другими назвами, опирається власне на продукційних кооперативах: натуральних громадах, або спеціально укладених товариствах. А сполучення громад і товариств по районам і по Україні, а далі і в об'єднаннях інтернаціонального характеру, котрі запроєктовані Драгомановим і Подолінським, є дуже подібні до сучасної організації вільного кооперативного будівництва: теж від низчої клітини — товариства — до районських об'єднань після об'єкту потреб, потім до всеукраїнського, нарешті, до інтернаціонального. Громадівство піонерів українського соціалізму є свого рода кооператизацією всіх сторін людської господарської діяльності.

Така постать юнака Подолінського. За десять літ свого повного труду життя, він весь безумовно горів вірою в свій ідеал майбутнього, пропагував і талановито розробляв його; на жаль, так передчасно погас. А скільки ще міг би він дати і для науки, для соціалізму і для кооперації не лиш українського народу, а й взагалі для людськості!

Медицина, природознавство, економіка, соціалізм і кооперативний рух українського народу на сторінках своєї історії запишуть імя С. А. Подолінського.

XIV.

Зрештою наведемо спис головніших творів Подолінського, поминаючи дрібні, як хронікальні огляди і т. п. замітки.

1. „Парова машина“. Казка. Коштом і заходом В. Кістки. Відень, 1875. ст. 28, in 16°.

2. „Про бідність“ Розмова перва. Коштом і заходом В. Кістки, Відень, 1875, ст. 20, in 16°. Її друге видання — „Про багатство та бідність“, 1876. З нього зроблено переклад на білоруську мову — „Про багатство да бѣдносьць“, Жанева, 1881, ст. 32, in 16°; також на польську: „Opowiadania starego gospodarza“.

3. S. Podolinsky. „Beiträge zur Kenntniss des pancreatischen Eiweiss fermentes“, Breslau, 1876, S. 56. in 8°.

4. „Про хліборобство. Як де земля поділена і як би треба її держати“. Липський, 1877, ст. X+176, in 16°.

5. С. Подолінський — „Життя і здоровя людей на Україні“, Женева, 1878, ст. 243, in 8°. Мало не вся друкована також в рос. „Дѣлѣ“.

6. Podolinsky — „L' Etat sanitaire des populations du gouvernement de Kiew“, у вид. Association Française pour l'avancement de sciences. Congrès de Montpellier 25. VIII. 1879.

7. С. Подолінський⁸⁾ — „Каталонія“, в місячнику „Русская мысль“, рік ? (приблизно 1879).

8. S. Podolinsky. „Sur nihilisme en Russie“, в франц часоп. „Reforme“ (15. IX. та 15. X. 1879 р.)

9. S. Podolinsky — „Socialisme, nihilisme et terrorisme“, в „Revue socialiste“. 1880, Nro : 6.

10. Програма „Громади“ від 1. IX. 1880, підписана Драгомановим, Павликом і Подолінським.

11. Стаття про дарвінізм і соціалізм в „Revue Socialiste“ (1880, № 3), що під назвою „Громадівство і теорія Дарвіна“ вміщена в „Громаді“, рік V, част. I, 1881.

12. S. Podolinsky — „Le Socialisme et l'unité de forces physiques“, в „Revue socialiste“. (1880, № 8), що з'явилася по італійськи в мілянськй „Il Plebe“, в німецькій „Neue Zeit“ (1883), зрештою, в українськй перекладі під назв.: „Людська праця та єдність сили“ в публікації М. Грушевського — „З починків...“ На ту-ж тему стаття „Друдъ челоуѣка и его отношеніе къ энергіи“ в рос. міс. „Слово“, 1880.

13. С. Подолінський — „Ремесла і хвабрики на Україні“, Женева, 1880.

14. С. Подолінський — „Соціалісти у раинци в Австрій“, — зпочатку стаття в „Общем Дѣлѣ“ (листопад 1880, № 33), а опісля й окремою брошурою — стор. 16, in 8°.

15. С. Подолінський — „Громадівський рух в Англії та Ірландії“, „Громада“, річн. V, ч. I і II за 1881 р.

Січень 1933. Прага.

⁸⁾ Псевдонім розкритий Драгомановим.

ДРУКАРСЬКІ ПОХИБКИ.

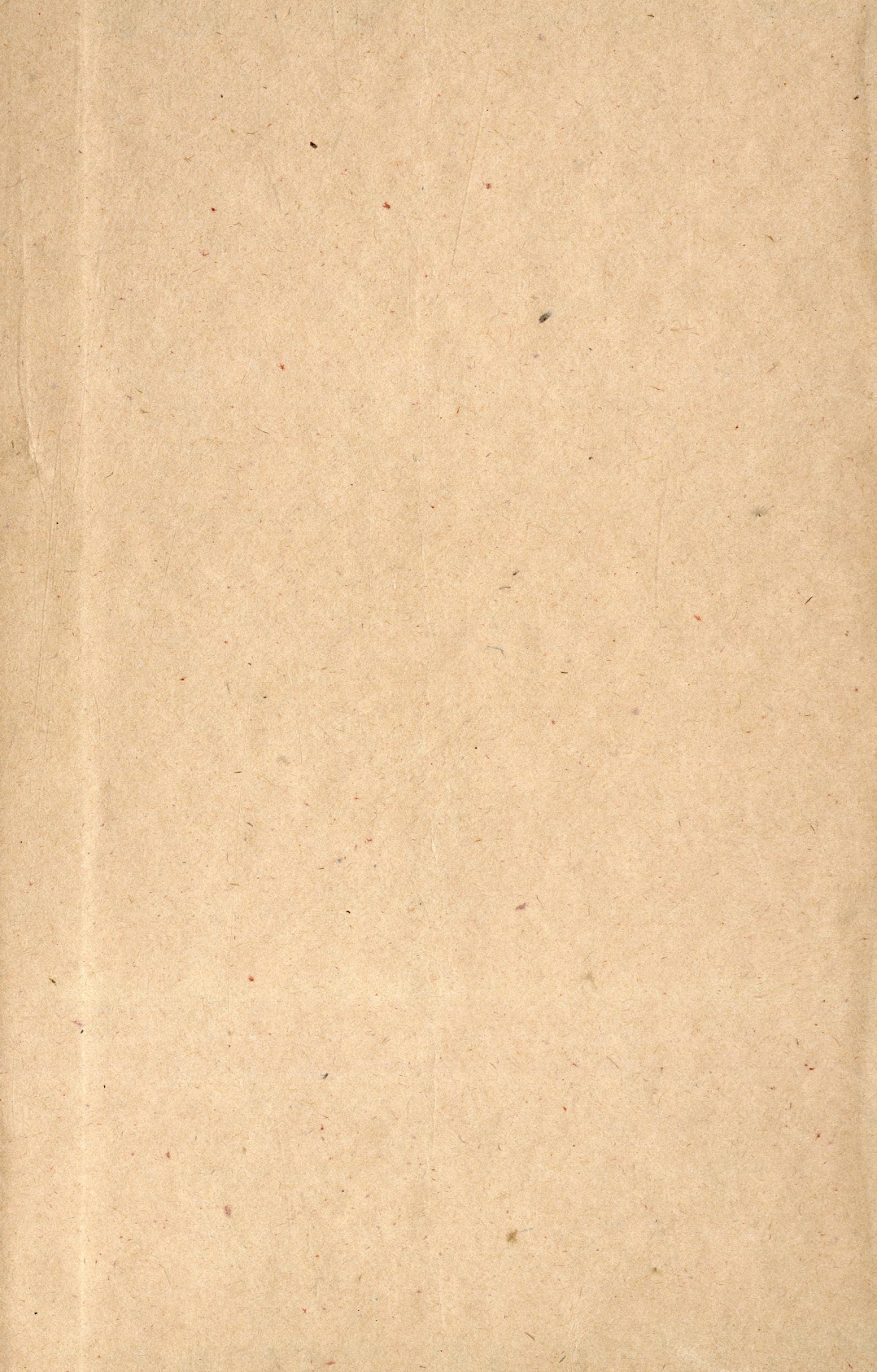
Сторінка	Рядок	Надруковано	Треба читати
7	3 згори	прозходилися	порозходилися
7	10 "	своею добула	своею кровю добула
7	21 "	доложили	дожили
11	27 "	леше	лише
12	2 "	у другі	у другім
"	34 "	Драгоминова	Драгоманова
14	2 здолу	Ehrich	Ehrlich
15	5 "	наведемо	наведено
17	5 згори	в ріжних	в ріжних
"	23 "	влаєність	власність
18	8 здолу	екарбові	скарбові
19	27 згори	хазяйтво	хазяйство
20	10 "	суду коли	суду — коли
21	3 "	а здоровлям	а з здоровлям
"	8 "	в порівнанні	в порівнанні
"	37 "	братп	брати
"	43 "	треоа	треба
"	46 "	так	так:
"	2 здолу	погреб	потреб
22	18 згори	працею, лише тому, що	Закреслить; натомісць по- ставити —, а,
"	26 "	зосіабн	зосібна
"	31 "	(„утопій“)	Закреслити.
23	29 "	перед	перед
24	22 "	(подвірною та індивідуальною)	і подвірною та індивіду- альною
25	10 "	співжиття	співжиття головне
"	22 "	на одну дошку	з од. у дужку
"	32 "	у вищому	у вузчому
"	33 "	розуміоні	розумінні
26	2 здолу	за покладом	за перекладом
27	12 згори	авмор	автор
28	14 здолу	знайдено	знайдемо
29	8 "	інтерпеляцію	інтерпретацію
"	3 "	стан	етап
"	2 "	Перучислені	Перечислені
30	1 згори	хоч	Закреслить; поставить за- пинку.
31	Не набрано примітку 4: Він уміщений в трохтомів виданні „Benoit Malon, Histoire du Socialism..., т. III, Paris, 1884.		
32	14 згори	в економісних	в економічних
"	30 "	громадське	громадське
33	19-20 "	весь проявився	весь не проявився
"	26 "	статро-народницьким	строого-народницьким
"	8 здолу	„громадовці“	„громадівці“
35	12 "	нагородів	народів
37	12 згори	прграми	програми
38	9 "	змля	земля
"	11 "	знаряддями	і знаряддях

40	9	"	вкінці	вкінці
44	2	здолу	контретізація	конкретізація
46	17	згори	вільного	вільного
47	31	"	Після слова кількість пропущено: „харчових засобів, але придодення людської праці може збільшити сю кількість,”	
50	1	здолу	З починів	З починків
53	15	"	з суспільними	з суспільствами
"	8	"	й спробу	й спробу природничою
55	1	згори	ає	є
"	20	"	громадство	громадівство
56	16	"	ще не така не ясна	ще така не ясна
57	10	здолу	та нерівність	і та нерівність
81	25	згори	Мусить початися розділ XI.	
59	1	"	у ти	у тім
"	18	"	кооператизмові	консерватизмові
"	19	"	задля	за
61	1	"	IIХ	XII
"	12	здолу	вдбуваючи	відбуваючи
"	7	"	місцві	місцеві
63			Примітка мусіла стати замість примітки, що на слідуючій сторінці, і навпаки.	

Люд Огкон (19862)

3991

PA 3991y